

Sulevi ajalugu

Kirjutanud

Villem Ludvik

1925. a.

Tallinn, 2012

Toimetatud versioon.

Digiteeritud teksti korrigeeris ja toimetas keeleliselt Andres Aule

Käesolevas failis on Villem Ludviku käsikirja „Sulewi ajalugu. Kirjutanud W. Ludwik 1925 a” toimetatud versioon. PDF-faili manuses (*attachment*) on ZIP-failina kaasas ka käsikirja ümberkirjutus muutmata kujul.

Villem Ludvik (1873–1935)

Villem Ludvik (kirikuraamatute järgi Hinrik Willem Ludwi, autograafiliselt Willem Ludwik) sündis 11. jaanuaril 1873 vkj. Põhja-Eesti mereäärses Kuusalu kihelkonnas Uuri külas möldri Jüri (Jürgen) Ludwi ja tema naise Marie Wilhelmine pojana. Pere rändas 1884 välja Kaukaasiasse (praegusesse Abhaasiasse), kus päris algul elati Vesjoloje, hiljem aga Salme külas. Seal suri Villemi ema Marie. Villem jõudis 1889 õega tagasi Eestisse Kuusalu kihelkonda, kuid jäi ainult 4 aastaks: Kaukaasia tõmbas tagasi. Villem jõudis uuesti Kaukaasiasse 1893. aastal, kosis Salme naaberkülas Sulevis Olevi Tooma tütre Juuli ja jäi samasse külla elama. Ta oli pikka aega kroonu metsavaht ja metsaülem, kirglik jahimees, lugupeetud külaelanik ja seltskonnategelane, keda väga mitmetel kordadel ja eri asjaoludel Sulevit esindama valiti, muu hulgas ka Sulevi külavanemaks ja komissariks. Villem Ludvik suri Kaukaasias 5. augustil 1935.

A. A.

Toimetajalt

Villem Ludviku käsikiri jõudis minuni digitaalsel, ilmselt originaali pealt skaneeritud kujul, selle saatis tema järeltulija Meelis Ludvig.

Eesti Rahva Muuseumis on olemas selle käsikirja masinakirjaline ümberkirjutis (KV362), mille koopialet tegi tekstituvastuse Leeni Langebraun. Osa teksti oli sellel koopialet loetamatu ja puuduoleva osa lisas ta käsikirja enda põhjal. Nii digiteeritud tulemusega tutvudes ja seda käsikirjaga võrreldes avastas, et ERM-is olev masinakirjaline ümberkirjutus oli lünklik ja vigane, mistõttu otsustasin veel kord käsikirja algusest lõpuni digitekstiga võrrelda ja teha lõpliku korrektuuri.

Et Ludviku tekstis kasutatud keel ei ole ortograafiliste ja lauseehituslike iseärasuste tõttu tänapäeva lugejale mugav jälgida, otsustasin seejärel kogu teksti ka toimetada.

Toimetamise eesmärk oli muuta Ludviku tekst tänapäeva lugejale ühemõtteliselt arusaadavaks ja hõlpsamini jälgitavaks, säilitades selle mõtte ja tooni ning võimalikult palju V. Ludviku enda sõnastust ja keelekasutust. Toimetamise eesmärk ei olnud parandada või lihvida teksti viimase piirini tänapäeva keeleliste nõuetele või arusaamadele vastavaks, ehkki püüdsin toimetamisel järgida praeguseid õigekirja- ja grammatikareegleid.

Selliste vanade tekstide puhul seisab toimetaja sageli väga raskete valikute ees, et mitte muuta teksti millekski, mida see algselt ei olnud. Püüan järgnevalt kirjeldada selle teksti toimetamisel kasutatud põhimõtteid.

Kursiivi jätsin Ludviku tekstist muutmata kujul üle võetud sõnad ja lauseosad, mille tähendus või mõte ei selgunud nii täpselt, et oleksin sõندانud neid toimetada, ja nimed, mille tegelik kuju vastaval ajal ei ole kindlalt teada. Lisaks on kursiivis võõrkeelsed sõnad minu kommentaarides.

Nurksulgudes on toimetaja kommentaarid teksti sees. Väljajätumärk [...] tähistab paari kohta, mida ei õnnestunud käsikirjast välja lugeda.

W-tähe asendasin läbivalt v-tähega.

Teksti lõikudeks jagamisel püüdsin arvestada autoripoolset liigendust, kuid paraku ei olnud tema lõiguvahekohad alati üheselt arusaadavad. Sellepärast jagasin suurema osa teksti lõikudesse ise, tekstiloogikast lähtuvalt.

Olen lauseid süntaktiliselt ja ortograafiliselt muutnud (sealhulgas ka liigendanud ja ühendanud), et tuua neid lähemale tänapäeva keelele. Kus võimalik, püüdsin lausete sõnastuse muutmata jätta ja alles hoida võimalikult palju seda, mis tänapäeva eesti keele reeglitega vastuolus ega eestikeelse lugeja jaoks selgelt arusaamatu või kahemõtteline ei ole.

Olen parandanud võimalikud (tänapäeva mõttes) keelevead ning tänapäevastanud sõnade kirjapilti, kus seda vajalikuks pidasin. Tugevasti muutunud tähendusega keelendid olen üldjuhul vahetanud tänapäeval arusaadavate vastu, püüdes seejuures siiski kasutada keelendeid või vähemalt tüvesid, mis olid olemas Wiedemanni „Eesti-Saksa Sõnaraamatus” või 1925. aasta „Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatus” („Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamatu” II täiendatud ja parandatud trükk, Tartu, Eesti Kirjastuse Seltsi kirjastus, 1925).

Isiku- või piirkonnapärasest keelenditest otsustasin säilitada muutmata kujul mõned iseloomulikud murdesõnad (nt. *räntsakas*, *röömama*) ja samuti selliseid sõnu, mis on juba tüve poolest omased Kaukaasia eestlaste keelele ja mida mujal eriti ei kohta (*tsinaar*, *graab* jt.). Murdeliste või kaukaasiapärase sõnade puhul, mis on kirjakeelse vastega sarnased, eelistasin üldjuhul eesti keeles praegu käibivat varianti.

Nimedega (kohad, inimesed jm.) tegin nii: kui nime tegelik (või tänapäevane või üldlevinud) kuju oli mulle täpselt teada, kasutasin seda. Sageli, kuid mitte alati ühtis see Ludviku kasutatud nimekujuga. Kui ma polnud kindel, milline on tegelik või tänapäevane nimekuju või kas Ludviku kasutatud nimekuju oli tol ajal või on tänapäevaste reeglite järgi just selline, jätsin nime kursiivi (ja sel juhul ei asendanud ka *w*-tähte).

Rahvuste nimetused toimetasin üldiselt tänapäevasele kujule, sest V. Ludvik kasutas rahvuste kohta osaliselt ilmselt otsetuletisi vene keelest (nt. „moldavaanid”, „armeenid”). Erandi tegin Gruusia hõimude megrelite (Ludvikul kaukaasiapäraselt „mingreelid”) ja imeretiinide osas. Esimese puhul tunnistab Eesti Entsüklopeedia paralleelvormi „mingreelid” ja teise puhul ei ole eesti keeles väljakujunenud kasutustava, kuid Tammsaare on kirjutanud „imeretiinlased” ja Tammsaare toimetaja kommentaarides on seda hõimu täpsustavalt nimetatud „imeretiinideks”.

V. Ludviku joonealused märkused on toimetatud ja nende lõppu on lisatud „V.L.”. Lisasin ka omalt poolt joonealuseid märkusi (peamiselt sõnaselgitused ja mõnel juhul toimetamist puudutavad kommentaarid), mille lõppu on lisatud „Toim.”.

Kes soovib — nt. akadeemilistel põhjustel või teksti mõtte kontrollimiseks — tutvuda algtekstiga, saab kasutada käesoleva PDF-faili manuses (*attachment*) olevat algteksti ümberkirjutust (mida olen käsikirjaga võrrelnud ja korigeerinud) või käsikirja skaneeritud versiooni veebis.

A. A.

Sulevi ajalugu

Kirjutanud V. Ludvik 1925. aastal

I. Geograafilised olud

Sulevi küla asub Adleri ja Gagra linnade vahel, 10 kuni 15 versta¹ Musta mere kaldast põhja pool mägedes 100 kuni 325 jala kõrgusel merepinnast. Maad on külal umbes 1400 tiinu.² Suuremalt osalt on kõik mägine, umbes 15 tiinu on tasast jõeäärset maad. Muld on savikas: mõnes kohas mustjas savikas, mõnes kohas jälle liivakas-savikas; vähesel määral leidub ka lubjakivist pinda. Üldiselt on maa viljakas, iseäranis viljapuuadadele kohane.

II. Sulevi küla piirid

Lõuna poolt piirneb Sulevi kogukonna maa Salme külaga, põhja poolt Kaukaasia mägedes paikneva kroonumaa kvartaliga nr. 10, läänepoolne piir on suure veehulgaga Psou jõgi ja idapoolne piir väikene Lopsta jõgi, loodepoolseks piiriks on Troitski jõgi.

III. Mets ja taimestik

Metsa on Sulevil rohkesti, mitte ainult suure metsa näol, vaid ka mitmesuguste põõsastikkude ja puhmastikkudena, mille nimetusi meie ei tunne. Metsapuudest on nimetamist väärt tammed, vahtrad, jalakad, saared, bukid,³ tsinaarid,⁴ graabid,⁵ pärnad, pajud, lepad, kastanid, haavad ja veel mitmed teised liigid, kelle nimetusi ei tea. Ülalpool nimetatud puuliigid kuuluvad ehitus- või põletusmaterjali hulka, aga allpool nimetatud liigid on metsviljapuud, mis vabalt, ilma harimata, metsades kasvavad. Need on järgmised: pähklipuud (neid on mitut sorti ja ka mitmes suuruses), õunapuud (mitut sorti), pirnid (mitut

¹ Verst (vene k. *верста*) oli 1,0668 km. *Toim.*

² Tiin ehk tessatiin (vene k. *десятина*) oli ligikaudu 1,0925 hektarit. U. 1400 tiinu = u. 1530 ha. U. 15 tiinu = u. 16,4 ha. *Toim.*

³ Pöökpuu (vene k. *бук*). *Toim.*

⁴ Idaplaatan (vene k. *чинара, ка чинар*). *Toim.*

⁵ Valgepöök (vene k. *граб*). *Toim.*

sorti), ploomid (mitut sorti), kirsid (mitut sorti), moorused, kissellid,⁶ vurmud,⁷ kastanid, persikud, aivad, viigid, granaadid, viinamarjad ja veel mitmed sortid, kelle nimetusi ei tea.

Kõik need ülalpool nimetatud metsa- ja viljapuud on rohkem või vähem ümbritsetud ja kokku seotud mitmesuguste — küll teravate, küll siledate — väetuskasvudega, mis oma õilmitsemise ajal värskendavat ja meeldivat lõhna levitavad. Metsa all jalutades puutuvad silma mitmesugused põõsaspuid, üllatuslikult ka selliseid, kellel on lehtede otsas piigid ehk nõelad. Kuulsat Kaukaasia punast puud meie küla piirides pole, ainult Kaukaasia palmi leidub paaris kohas.

IV. Kliima

Kliima Sulevis on pehme ja tervislik, iseäranis rinnahaigetele. Oru põhjas, kus veel palju metsa ja palju niiskust on, elab veel vana „halltaat” ehk külm-tõbi. Siiski on tema võim endisega võrreldes hoopis väheseks jäänud, mägedel ja kõrgendikkudel pole teda enam leida. Tema vastu tarvitatakse heade tagajärgedega rohuks hiniini.

Vaatame järgmiseks kliimaolusid (teeme väikese ringvaate läbi aasta).

Jaanuarikuud loetakse siin talvekuuks. Enamasti riputab lumememm siis siin oma helbeid, mis mõnikord, kui ta tujukas on, hoopis käest ära läheb. Iseäranis 1911. aasta talvel puistas lumememm oma rüpe tühjaks: lume sügavus oli 3 arssinat.⁸ Nii sügavat lund pole Sulev enne ega pärast näinud. On ka neid talvi, mil lumi sajab ja kohe sulab. Mõnikord õitsevad jaanuarikuus kissellid, kannikesed ja neitsililled. Külma näitab kraadiklaas öösel 2–5 kraadi Réaumur'i järgi,⁹ aga päeval on soojus 5–10 °R. (Haruldaset külm oli 1925. aasta jaanuarikuus, siis näitas kraadiklaas öösel –13 °R.) Kõik troopikamaa taimed kannatavad siinse talve välja: palmid, loorberid, sidrunid, mandariinid, apelsinid ja muud.

Veebruarikuu on hoopis soojem. Harva sajab sellel kuul lund, küllalt aga räntsakat¹⁰ ja vihma. Kuu lõpul on enamasti ilusad ilmad, tehakse kevadküüdi.

Märtsikuu tuletab kevadet meelde. Põllumees asub mulda ümber pöörama; rohuedades käib elav tegevus, nobedad käed teevad labidatega uusi auke puude istutamiseks või vanade ümberkaevamiseks; kääride klõpsumine annab kuulda, et ülearuste okste ja latvade lõikamine on täies hoos. Nende töö-

⁶ Kirss-kontpuu (vene k. *кузил*), mille punastest marjadest tehakse kisselli. Vene keelde võis see nimetus tulla türgikeelsest sõnast *kızılcağ* ('punakas'). *Toim.*

⁷ Hurmaa. *Toim.*

⁸ Vana vene pikkusmõõt (*аршин*), 1 arssin = 71,12 cm; 3 arssinat = 2,13 m. *Toim.*

⁹ Vanasti kasutatud Réaumur'i skaala on ligilähedaset sarnane praegu kasutatava Celsiuse skaalaga. Mõned võrdluspunktid: 1 °R ~ 1 °C; 5 °R ~ 6 °C; 10 °R ~ 12,5 °C; 15 °R ~ 19 °C; 20 °R ~ 25 °C; 25 °R ~ 31 °C; 30 °R ~ 37,5 °C. *Toim.*

¹⁰ Lumelõrts (peamiselt Ida- ja Põhja-Eesti murretes). *Toim.*

tajate rõõmuks tõstavad häält sajad laulikud metsades ning orud ja mäed palistavad endid lille-ehtega. Hõissa, kevade on käes!

Aprillikuu – öiekuul – puhkevad puud suure jõuga õilmete ehtesse. Põllumees ruttab põllule kartulit maha panema. Külitakse lina, kanepit ja muid suviviljasid. Soojus ulatub üle 25 °R.

Maikuu algab juba heinategu, lõpeb suviviljade külimine. Soojus ulatub päeval 25–30 °R.

Juunikuus on palavus, üle 30 °R on ööd soojad, niisamuti ka juulikuus, kus kraadiklaas näitab 35 °R. Nende palavate kuude jooksul peab olema hein tehtud, mais haritud, suvivilja lõigatud ja pekstud. Vihma on juulikuus harvasti.

Augustikuu on kõige palavam ja ka kõige kuivem kuu. Öösel on juba jahedam kui eelmistel kuudel, sest ööd on pikemad ja Kaukaasia lumemägedelt puhuvad öösiti karastavad vilud tuuled. Augustikuus algab siin Sulevi ainukese sissetulekuallika, s.o. mustade ploomide kuivatamine — siis pole aega ööl ega päeval.

Septembrikuu on juba vilum. Sel kuul lõpeb ka suvivilja koristamine. Öökülmasid veel ei ole, päeval näitab kraadiklaas 20–25 °R.

Augusti- ja septembrikuus tuleb olla väga ettevaatlik tervisega, sest nendel kuudel kipub „hallvanake” ehk külmtõbi võõrsile, ka maa päriselanike juurde.

Oktoobrikuu on enamasti jahe ja kuiv, juba esineb öökülmasid.

Novembrikuu on vihmarikas. Siiski on külma vähe; päevane soojus on ligikaudu 10–15 °R, öösel on sooja 1–5 °R.

Detsembrikuud loetakse veel sügiskuuks. Väga harva, kui sellel kuul lumi maha sajab, küll aga juhtub seda üleval mägedes.

Viimaste kolme kuu jooksul külitakse siin rukist, nisu, kaera ja otra.

V. Eestist väljarändamise põhjus, organiseerijad ja Kaukaasiasse jõudmine

1883. aastal laskis Eestimaal Kuusalu kihelkonnas Kolga krahv Stenbock maamõõtja Buschmannil kõik oma valla maad kruntidesse jagada ja ka uusi kohti juurde asutada. Selle maamõõtmise tagajärg oli tuntav rendi kõrgenemine endisest umbes poole suuremaks. Vaba loomade karjatamine ja puude saamine mõisa metsadest keelati ära, kalapüügile pandi rent peale, jahipidamine oli täielikult keelatud. Niisugune elukitsikus oli väljarändamise põhjus, aga kuhu minna?

Sel ajal, 1883. aastal ilmus ajalehes „Eesti Postimees” kirjeldus kellegi Rezoldi sulest, kes kiitvalt kirjutas Musta mere äärsetest asumaadest, iseäranis Suhumi ümbrusest. See leht sai Hara külas Kolga vallas 1883. aastal jõulude ajal ette loetud ja kohe sai seal ka sellele väljarändamisele alus pandud. Eestvõt-

jad selles asjas olid Johannes *Kratsof*,¹¹ Madis Tsernägin, Johan Lindvest, Hindrek *Silberant* ja Kustav *Einstruk*. Ülalpool nimetatud isikute organiseerimisel kutsuti Hara külla 6. jaanuariks 1884 kokku esimene koosolek, kus selgitati väljarändamise tingimusi. Järgmine üldkoosolek määrati 2. veebruariks 1884, et täielikult teada saada väljarändajate arv ja nende ühine arvamus. Üldine koosolek otsustas ühel häälel väljarändamise vajalikuks lugeda ja saata saadikud maad vaatama. Saadikuks sai valitud Johan Lindvest Hara külast, kellele anti kaasa volikirjad 62 pere poolt. Reisikuludeks määrati iga meeshinge pealt 1 rubla. Lindvest sõitis välja samas veebruaris. Juba märtsis jõudis ta tagasi sellekohaste dokumentidega, kus Musta mere ranna valitsus lubas praeguse Salme ja Sulevi all oleva maa — umbes 2400 tiinu — 62 perekonnale asumiseks, seejuures mitmesuguste soodustustega: näiteks raudteesõidu eest nõuti ¼ pileti hinnast, esimese majakese valmisaamise korral lubati abiraha 40 rbl. pere peale. Lubati ka soodustustega laenu jne.

1884. aasta suve jooksul likvideeriti majapidamisi ja müüdi varandust. Riiet ja nahka võeti nii palju kui võimalik kaasa, samuti kõik tööriistad. Ka võeti Eesti kuberner juures välja lubakirjad väljarändamise jaoks, kusjuures mingeid takistusi ei tehtud, vaid pealegi anti väljarändajatele omalt poolt rong. Väljasõit Eestimaalt sai määratud 1. novembrile ja läks ka õnnelikult korda.

Adleri randa jõudsimine 19. novembri 1884. aasta öösel. Olgu veel nimetatud, et tolaeagne valitsus eestlastele ülilahkelt vastu tuli. Olime Adleris peale maa-leminekut kui peata kanad, sest meie jaoks välja valitud maatükk oli üle 10 versta kaugusel läbipääsmatute jõgede ja padrikute taga, aga seal tuli ringkonnaülem Krajevski meile kohe appi: kroonu paatidega viidi meid Vesjoloje küla alla. Ta käsutas Vesjoloje (moldaavlaste) külast härjad vankritega mere-randa ja kõik eestlased koos nende kraamiga veeti külasse, kus neile kuni tuleva kevadeni prii elamispind pidi antama.

VI. Sulevi asunduse maa leidmine ja tema esimesed asunikud

Detsembrikuus 1884 väljarändajatega Salmes olles kuulsid Johan Heilman ja Jüri Ludvik Kolgast ja Mart Olev Vohnja vallast ühelt põliselanikult, Afanassi Gartsilovilt, et umbes 10 versta kaugusel Salmest on üleval mägedes elama asumiseks väga ilusaid kohti. Et Salme maad neile hästi ei meeldinud, läksid need isikud detsembris 1884 kodanik Gartsiloviga seda maad vaatama, mis piima ja mett pidi jooksuma.

Olin sel ajal 11-aastane poisike ja mäletan hästi seda vaatamaskäiku. Minu isa Jüri Ludvik ei tahtnud mind mingilgi tingimusel kaasa võtta ja seletas mulle, et kui metskuldid ja karud kallale tungivad, on igapähe isendagagi küllalt tegemist — kellel siis aega on poisi peale mõelda. Aga A. Gartsilov nägi minu kurba meelt ja küsis, mis poisil viga on. M. Olev kui teenistuse läbi teinud soldat, kes mõne sõna vene keelt mõistis, seletas meie juhile minu kur-

¹¹ Kuusalu kirikuraamatutes Krawtsow (Kravtsov), kirjanduses olnud ka Kratsov. *Toim.*

vastuse põhjuse. „Pole viga, tule aga, noormees, kaasa, küll mina kui kõige parem kütt siin ümbruses sind kaitsen,” lausus Gartsilov.

Suure rõõmuga läksime siis teele. Hommikul kaunis vara jõudsimme alla Troitskisse, kus praegu on Juhkumi, Norbergi ja Marani kohad. Seal olid toredad viljapuumetsad, tükati ka lagedaid rohumaaid. Norbergi krundi kohast läksime mäest alla, üle praeguse Tinnardi krundi, sealt mäeseljakuud mööda üles, üle praeguste Lätti, Koba ja Lehe kruntide, kuni õhtuks jõudsimme suure vaevaga praegusesse T. Heilmani kohta Kastanimäe harjale. Väga raske oli sellest põhjatumast metsapadrikust läbi tungida, ainult tubli juhi juhatusel läks see meil korda. Ainukesed teed metsades olid metssigade ja karude tallatud. Et me suure jutuga ja teed raiudes padrikutest läbi tungisime, ei tulnud meil metsloomadega kokkupuutumist.

Õhtuvidevikus jõudsimme Kastanimäelt alla praegusesse Sulevisse. Sel ajal oli Sulevis ühel poolakal *Jakobil* mesila, 125 mesipuud, mis siin lillede ja õilmetega kaetud küngastel hästi edenesid, ehkki meie vaatamaskäik juba talveaega jäi. Siiski pakkus selleaegne Sulevi ümbrus meeltülendavat pilti: toredad viljapuumetsad, kus veel mõnes kohas õunu jala paksuselt maas oli, vaheldumisi rohumaade ja tasandikega kütkestasid siin silmapilk vaatajate südameid.

Niisiis märkisid Johan Heilman ja Mart Olev siia kohe oma kohad maha. Kevadel 1885 asusid esimesed asunikud püsivalt Sulevisse. Need olid Johan Heilman Kolgast, Mart Olev Vohnjast ja Johan Teppe Sagadist.

Hiljem,¹² 1888. a. asusid alla Troitskisse Tõnis Männikson Torist ja Karel Kramm Tallinnast. 1890. aastal tõi rändamise laine õige rohkelt uusi asunikke Sulevisse juurde: Mihkel *Puman*, Peeter *Puman*, Johan Vatter, Hindrek Juhkum oma täiskasvanud poegade Pearu ja Ludviga, Tõnis Norberg poegade Kustavi, Tõnise ja Juliusega – kõik Kubanimaalt Allmäe asundusest. Peaaegu samal ajal rändasid Sulevisse Markus Põldsam, Peeter Kisler, Johannes Kori, Peeter Tint ja Kustav Jõepere – kõik Kubanist Livoonia asundusest. Sügisel 1893 rändas Sulevisse Tõnu Heilman Kolgast, 1894 Jüri Kera ning 1895 Tõnis Timmerman ja Johan Jurna Torist ja August Kosenkranus Voltvetist. Aastal 1897 tulid Sulevisse Jüri ja Jaak Johansonid, Jaak Leks poegade Peedi ja Jüriiga, Jakob Leks poja Jaaniga, Johan Freiberg, Mihkel Aule, Jaak Ramjalg, Jaan Ramjalg, Aadu *Heindrik* – kõik Suure-Jaani kihelkonnast –, Johan Leis, Peeter Tinnart ja Joel Kevvai Rõuge kihelkonnast ning 1905 Johan Olev ja Jüri *Lõuke* Kolgast. 1913. aastal rändas siia Ado Malv ja hiljem Jüri Koba Anijalt.

Peale sõda ja revolutsiooni on veel mitmed siia sisse rännanud, nii et Sulevi küla perede arv 1925. aastal 84-ni ulatub.

¹² V. Ludvik on siin kasutanud sõnastust „hiljemalt 1888 a”. Seda võiks ehk mõista ka tänapäevases tähenduses, kuid et „(h)iljemalt” tähendas vanasti, sealhulgas mitmes eesti murdes „hiljem”, kaldun siiski arvama, et Ludvik mõtles siin siiski „hiljem, 1888. aastal”. *Toim.*

VII. Sulevi asunduse majanduslik järg

Seda, missuguste raskustega esimestel asunikel võidelda tuli, on raske ette kujutada. Teed puudusid täiesti. Salme küla poolt saadi Sulevisse sisse kitsast ratsarada mööda üle Kannatuse mäe ja Puutäimäe. Reis Sulevist Salmesse kestis 2½–3 tundi. Endine Tšerkessi sõjatee, mis Sulevist üle Mehhadõri (moldaavlaste küla) Musta mere äärde Pilenkovo külasse ulatus (12 versta), oli ära langenud ning kõiksuguse metsarägastiku ja väätkasvudega kinni kasvanud. Suure vaevaga jõudsid esimesed asunikud selle tee nii palju kõlblikuks muuta, et paarishärjavankriga vaevu läbi pääses. Sillad puudusid igal pool täiesti. Et maa oli mäGINE, pidi teid igale poole ise rajama. Väiksematki puujupikest või pilpalaastu ehituse või mõneks muuks tarbeks ei olnud võimalik ilma mäekallakutele labida või kirka abil teed kaevamata koju tuua. Samasugune oli lugu põlluteedega.

Teiseks suureks nuhtluseks oli kõiksuguste kaupade puudus. Adleris oli sel ajal kaks poekest, kust peale halva sitsiriide, tubaka ja tikkude midagi saada ei olnud. Kaupadest puudusid täiesti nahk, raudnaelad, klaas, uksehinged ja palju muud.

Toidupuuduse küsimuses tuli selleaegne Adleri vene papp hea nõuga appi: see tellis Krimmist Feodossija linnast eestlastele peent jahu. Siinsete elanike moldaavlaste käest sai osta maisijahu hinnaga 1 rbl. puud. Nii sai esimene leib siin valmistatud umbes $\frac{3}{4}$ maisijahust ja $\frac{1}{4}$ nisupüülist, mis kaunis hästi maitses. (Tähendan, et siin nii pärismaalased imeretiinid,¹³ mingreelid¹⁴ ja grusiinid kui ka sisserännanud rahvas moldaavlasted ja kreeklased leivast midagi ei teadnud: nemad sõid leiva asemel „mamalõögaks” nimetatud maisiputru.) Selle kuulsa „mamalõögaga” pidid ka eestlased tahes-tahtmata tutvust tegema: pisut piima või aedviljakeedust kastmeks kõrvale ja söögiisu oli möödas. Mäletan hästi, kuidas ema moldaavlaste käest saadud ubadest suppi valmistas: üks kanamuna löödi supile peale ja nii, ilma piimata ja lihata, pidi see toit meile hea maitsema, sest paremat ei olnud saada.

Ülalpool nimetatud vaevalise toiduga toidetud keha pidi ööd ja päevad maa metsast puhastamise kallal töötama. Kõik, kuhu käe pistsid või mis sulle külge puutus, oli kole terav. Puude ligi ilma pika varrega kiinita ei pääsenud, enne tuli puude otsa ulatuvad kümnesugused väätkasvud katki raiuda. Oli kohti, kus ühtegi puud kuidagi ei saanud maha raiuda, sest tessatiinide kaupa oli kogu mets mitmesuguste väätkasvudega – küll siledate, küll okkalistega – kokku põimitud, aga seal tuli hea nõu asunikudele appi: kevadel kuival ajal pandi nendele põlistele padrikutele tuli otsa. Et seeläbi palju head metsa ja viljapuid tules otsa said, on muidugi arusaadav, aga teha ei olnud teisiti. Siis, kui asunik oli suure vaevaga jõudnud pisut maad harida — küll looma, küll oma käevarte abil — ja seemne mulda puistas, kasvas tore vili, nii et lust näha.

¹³ Gruusia hõim, keda on nimetatud ka imeerlasteks ja imeretiinlasteks. *Toim.*

¹⁴ Gruusia hõim megrelid. *Toim.*

Aga mis sündis tera valmimise ajal? Nisu ja odra sõid linnud viimse terani ära. Ka maisil oli ütlemata palju vaenlasi: peale lindude kippusid maisipõldudele metsloomad, näiteks karud, metssead, mägrad, šaakalid jm. Tuli kaks kuud igal öösel vahis olla, kui pisutki leiba tahtsid saada. Paljud neist viljaraiskajatest maksid tehtud paha oma liha ja nahaga, aga tehtud kahju kohta oli see kõik väike tasu. Nende vahipidamiste halvad küljed tulid hiljem välja: vana „halltaat” kargas kiirelt turja, mis muidugi niiske maa peal magamise ja külmetamise arvele tuleb panna. Et arstiabi sel ajal hoopis vähene ja kättesaamatu oli, siis tuli selle tõve all tõsiselt kannatada.

Aga eestlase visa loomus kandis kõik need raskused mehiselt ära. Juba esimestel aastatel said asunikud pisut raha (suurtest kreeka) pähklitest, mille eest 60 kopikat puudast maksti. Juba järgmistel aastatel oli sissetulek märksa suurem: oli müüa sealihaga 3 rubla puud nuumatult, mett 3 rubla puud, lehma 25–35 rubla tükk, härgi 50–60 rubla tükk, kanamune 60–70 kopikat saada, võid 20–25 kopikat nael jne. Sulevlaste sissetulekuallikateks kuni 1900. aastani tuleb lugeda karjakasvatus, seakasvatus, mesilaste pidamine, mitmesugused metsapuuviljad nii toorel kui ka kuivatatud kujul, piimatalitus, jaht jm. Hinnad olid juba märksa kõrgemad kui esimestel aastatel.

1900. aastal hakati Sulevis rohuaedu rajama, ehkki esialgu väikesel arvul, nii öelda oma tarbeks. Et häid puusorte saada ei olnud ja asunikud rohuaia-asjandust ei tundnud, olid esimesed istandused päris korratud. Mis peamine — ei olnud mingeid juhtnöore, missugused sordid siin võiksid edeneda ja kust neid saada oleks. Alles mitmeaastase vaevarikka katsetamise järel nägi asunik ise, mis siin hästi kasvavad, nii et alles 1920. a. jõuti Sulevis otsusele, missugused sordid siin võivad edeneda ja kasu anda. Need on järgmised:

- 1) mustad Prantsuse ja Itaalia ploomid kuivatamiseks;
- 2) õunad (sordid): *Sinapid*, *Rosmarin*, renetid ('Reinette du Canada' ja 'Baumanni renett'), 'Calville rouge', 'Calville blanc', punased taliõunad;
- 3) pirnid: 'Beurré Rosé', 'Beurré Diel', 'Beurré d'Hardenpont', 'Bonne Louise', 'Duchesse d'Angouleme';
- 4) persikud: 'Amsden', 'Salvei', 'Nektariin' ja 'Cumberland';
- 5) pähklid: Giresun, Trabzon ja Baden.

Rohuaedades puutuvad silma loorberid, vurmud, aivad, kirsid, murelid, viigid, musmullad,¹⁵ tikrid, sõstrad ja väga paljud teised. Troopikamaa puuviljadest kasvatatakse siin mandariine, apelsine, sidruneid jm.

Veel olgu nimetatud, et kuivatatud Prantsuse ja Itaalia ploomid on sulevlastele peamiseks sissetulekuallikaks. Neid kuivatatakse Sulevis uusimate tehnoloogiliste nõuete järgi ja nii on Sulevi ploomid otsitav, esmajärguline kaup.

¹⁵ Astelpihlakas (vene k. *мушмула*). *Toim.*

VIII. Sulevi asunduse vaimuelu

Esialgne elu oli Sulevis ilma mingisuguse ühistundeta: ei kirikut, ei kooli ega kõrtsi, igamees elas omaette nii, nagu mõistis. Ainukest vaheldust tõi maikuus 1894 pastor Adrian Schultzi siiailmumine, kes Johan Heilmani ruumides kiriklikke talitusi toimetas. Alates 1894. aastast kuni 1907. aastani käis pastor Schultz igal aastal Sulevis kiriklikke toimetusi talitamas. On põhjust selle auväärt mehe mineviku peale tagasi vaadata. Ilma uhkusega, kõikide vastu lahke, võitis ta Sulevi asunikkude südamed jäädavalt enda poole. Tema tulekut oodati alati igatsusega. Aastal 1901, kui hakati koolisaalis jumalateenistust pidama, asus ta korterisse Vil. Ludviku juures, kus ta lapsi leeritas ja kokkutulnud rahvale küll tõtt, küll nalja pakkus.

Kõrge vanuse peale vaatamata oli ta tubli mägedes ronija. Kord jahil (öösel) laskis ta suure metssea. Sulevi jahimehi ei unustanud ta iialgi, tõi neile alati Novorossiiskist püsse, püssirohtu, padruneid, tonge ja muid jahitarbeid imeodava hinnaga. Jutlustes käsitles ta vabameelseid mõtteid, nimetas ennast liberaaliks.

Novorossiiskist vahetati pastor Schultz Stavropoli linna õpetajaks. Kord jutluses 1916. aastal laitis ta tolleaegset kauakestvat sõda, mille pärast valitsusvõimud ta Irkutski kubermangu välja saatsid. Pärast isevalitsuse kukutamist 1917. aastal sai ta sealt vabaks, kuid pöördus tagasi kurdina ja vaevalise nägemisega — nii olid külm ja mure mehe sandiks teinud. Asus siis Sarepta linna (Volga ääres) elama, kuhu veel sulevlased talle 50 rbl. abirahaks saatsid. Palavalt tänas pastor Schultz sulevlasi järgmiste sõnadega: „Olen südamest liigutatud, et sulevlased mind pole ära unustanud. Näen, et Teie kui kõrgete mägede elanikud olete kõrged ka oma vaimu poolest. Kui vähegi jõuan, sõidan Sulevisse, ja tahan, et mu põrm Sulevi surnuaias nende auväärt meeste seas puhkaks. Kõigekõrgema vägi kaitsku Sulevit!”

1907.–1915. aastani käis igal aastal Sulevis pastor Girgenson Novorossiiskist. See mees oli pastor Schultziga võrreldes hoopis teistsugune: kõrk, uhke jne. Rahva lugupidamist tema vastu vähendasid teated kodumaalt. Köneldi, et ta olla Raplas kirikuõpetajaks olles 1905.–1906. aastal karistussalkadel süütuid inimesi nuhelda ja üles puua lasknud, mille eest tal kättemaksuks parem silm püssiga välja lasti. Halva karjasena ei tulnud ta pärast 1915. aastat enam Sulevisse, Salmesse sõitis ta veel 1918. aastalgi.

Veel sõitis Sulevisse rändõpetaja Nigol. See mees jutlustas hoopis vabameelselt.

Pisut muudatust Sulevisse tõi Vil. Ludviku saabumine Eestimaalt 1893. a. V. Ludvik, kes enne lapsena Salmes elas ja seal surma läbi oma vanemad ja venna kaotas, oli sunnitud majanduslikel põhjustel Eestisse tagasi rändama, aga vaba Kaukaasia kiskus teda nelja Eestis oldud aasta järel jälle siia tagasi. Ta kosis Sulevis Olevi Tooma tütre Juuli ja astus selle küla liikmeks. Eestis Kuusalu Aruperes Jaakob Priimani teenides oli ta saanud selles intelligentses perekonnas hea koduse hariduse, iseäranis muusika ja laulu alal, nii et sulevlased ta kohe endile kõstri kohuste täitjaks valisid aastateks 1895–1900. Palka sai ta selle eest 5 rubla aastas Sulevi kogukonnalt.

Juba siis leidis koorilaul Sulevisse teed, olgugi et vähesena ja nõrgal kujul.

Kooliaja algus

1900. aastal asutati Sulevisse esimene kool; tarvidust kooli järele tunti juba ammu. Selleaegne Salme kooliõpetaja Kamma soovitas, et sulevlased Salmesse ühise kooli ehitaksid, aga sellest plaanist ei tulnud midagi välja, sest 10–15 versta kaugusele kooli ehitada ja lapsi sinna saata oleks mõttetu tegu. Sulevlased saatsid kooli asutamise asjus palvekirja rahvakoolide inspektorile, kes ka ise peatselt kohale sõitis ning küla poolt otsitud ja määratud koha kinnitas. Kool asub Sulevi küla keskel. Koolil on kasutada 3 tiinu head maad, vesi on hea ja alaline. Et 1900. aastal uus koolimaja veel ehitamisel oli, avati kool esialgu Joh. Heilmani ruumides. Esimene kooliõpetaja saadeti inspektori poolt: noor kasakas Kubanimaalt Fjodor Kuznetsov,¹⁶ linnakooli haridusega.

1901 sai Sulevi uus koolimaja valmis. Kroonu abiraha sai 300 rubla. Uuele koolile saadeti uus kooliõpetaja, Pavel Andrejevitš Taranov Kubanimaalt: kasakas, poissmees, 21 aastat vana, linnakooli haridusega. Mees oli oma ametis tubli, sai rahvaga hästi läbi ja tema õpilastel on temast head mälestused. Ta sõitis Sulevist 1902. aastal Sahhalini saarele kooliõpetajaks, kust ta Vene–Jaapani sõja ajal suure vaevaga sai ära põgeneda. Praegu on ta Kubanimaal kooliõpetajaks.

Sulevlaste mitmekordsete palvete peale lubas inspektor Sulevi kooli peale eestlase kutsuda. Soovijate hulgast sai valitud Mart Põder Viljandimaalt Tarvastust, kes oli kevadel Valga kooliõpetajate seminari lõpetanud. Septembrikuus 1902 jõudis õp. Põder Sulevisse. Ta võeti ülilahkesti vastu, nagu siin iga võõraga tehakse, iseäranis kui ta veel poissmees on. Tubli tervise ja tööhimuga noormees, nagu Põder oli, kogus peagi enda ümber salkkonna asjaarmastajaid laulu ja näitemänguga tegelema.

Nii etendati 1902. aasta jõulude ajal Sulevis (laste korterimajas) esimesed näitemängud: „Njunni kosjakaup ehk naine oheliku otsas” ja „Kalevi kannupoisid”. Need olid väikesed naljanäitemängud, aga kiskusid siiski publikut kaasa ja jäi mulje, et näitemäng Sulevis tõesti pinda leiab. Esimesed näitlejad olid V. Ludvik, A. Vatter, T. *Heindrik*, G. Tint jt. Ilulugemised olid V. Ludviku ülesanne: naljasisulised „Liikva” ja „Kavalust täis”. Esimest korda astus üles ka segakoor lauludega ”Üles, üles, hellad vennad”, „Vaprad vennad, kallid kaimud” ja „Kaugel kõnnib armukene”. Pidusissetulek oli 30 rubla.

Kohe järgmistel pidudel astus üles meeskoor, mis segakoori kaugemale enda varju jättis. Kuni 1924. aastani ei jõutud meeskoori niisugusele täiusele tõsta kui õp. Põderi ajal. Pealauljad olid I tenor V. Ludvik; II tenor õp. Põder; I bass J. Teppe; II bass Jüri Johanson ja A. Bachman.

Pidude ja priitahtlike annetuste abil hakati raha korjama oreli muretsemiseks. Suvel 1903 sõitis õp. Põder Eestimaale ja tellis Tartust orelimeistri Rassa

¹⁶ Käsikirjas nime „Feodor” kohale hiljem kirjutatud „Nikolai”. *Toim.*

käest neljaregistrilise pedaali ja viledega oreli, mis koos postikuludega siin 408 rubla maksma läks. Evangeeliumi luteri usu abikassalt saadi oreli ostmiseks 150 rubla abiraha.

Kuni 1910. aastani mängis pidudel keelpillikvartett, kus osalesid: I viiul — A. Bachman; II viiul — V. Ludvik; III viiul — Pöder.

1910 hakati korjama raha pasunakoori jaoks. Sisse seati osamaks 10 rubla ja veel mitmesuguste korjandustega saadi raha 500 rubla, nii et võidi pasunad muusikaisa D. O. Wirkhausi kaudu Saksamaalt Leipzigi linnast ära tellida. Need olid järgmised: pikoloflööti; flööti; *Es*-klarneti; I, II ja III *B*-klarneti; *Es*-korneti; I ja II *B*-korneti; trompet; I ja II tenor; I ja II alt; bariton; tromboon; tuuba; suur trumm; ja taldrikud. 1924 täiendati Sulevi orkestrit ühe suure bassi, ühe korneti, ühe trompeti ja väikese trummiga.

Esimesed mängijad olid K. ja A. Koba, G. Orgusaar, A. Reinol, A. Tinnart, A. ja V. *Puman*, J. Olev, H. Ludvik, H. Johanson, H. Angelstok, J. Lindvest, J. Alvein ja J. Johanson. Muusikakoori juhatas õp. Pöder suure hoolega ja mängis vahel ka ise kaasa.

Koos sellega sai ka raamatukogu asutamise peale mõeldud. Selleks tulid energilisemad Sulevi asunikud kokku, korjasid omavahel raha ja nii sai raamatukogule 1908. aastal alus pandud. Asutajad olid järgmised isikud: M. Pöder, V. Ludvik, J. Teppe, A. Bachman, M. Olev, A. Heilman, An. Angelstok, M. Lindvest, M. *Puman*, J. Leks, G. Heinman ja P. Tint. Esimene samm oli asutatud, huvi asja vastu kasvas ja nii sai seitsme tellimusega muretsetud kaunis suur hulk mitmesuguse sisuga kirjandust, nii et juba 1912. aastal raamatute arv kogus üle 150 kasvas, lisaks sellele noodi- ja näitemänguraamatud.

Pidusid näitemängude ja lauludega sai tihti korraldatud, samuti etendati mitmevaatuselisi draamasid ja rahvast oli alati rohkesti.

Peamure oli selles, et puudus ruum pidude teostamiseks. Suvel said peod peetud kooli õuel, talvel A. Angelstoki ja J. Leisi talu ruumides. Nii sai 1910. aasta jaanilaupäeva õhtuks kooli õuel pidu ette valmistatud. Piduplats oli mitmesuguste troopika ilutaimedega toredasti ehitatud, mitmesugused laternad mitmesugustes värvides valgustasid silmierutavalt ümbrust. Rahvast oli õige rohkesti kokku tulnud. Uued pasunad olid juba kohale jõudnud ja neid püüti siis sellel pidul ka esimest korda mängida. Aga seal tuli äpardus: näitemängu algul tõusis mere poolt must äikesepilv ja poole tunni jooksul valas vihma kui ämbri servast. Kõik see hästi ja maitsekalt sisse seatud näitelava ja selle ümbrus kaotasid poole tunniga oma väärtuse, toredad laternad langesid vihma-valingu all kokku kui paberist materjal kunagi.

Niisugused asjaolud panid õige tõsiselt mõtlema. Sulevisse seltsimaja ehitada oli enneaegne mõte. Aga õp. Pöderi ja paljude teiste seltsitegelaste eestvõttel hakati siiski ehitama kohaliku kooli õue peale kaunis ruumikat kuuri või sara — paljude teada kooli küttepuude tarvis, aga ka puukuur sai koos sellega üles ehitatud, nii et mitmed imeks pannes küsisid: Vaat kus ime, muretseme ja veame kokku materjali puusara jaoks, aga misjaoks see suurem sara siis ehitati? Muidugi mõista oli selles asjas seltsitegelaste kavaluse konks küljes.

Suurele sarale ehitati laudseinad ümber, tubli põrand alla, näitelava osa ehitati orkestri poolt veel juurde ja nii saigi teater Sulevis 1911. aastal valmis.

Sai muretsetud kena eesriie püüne jaoks, samuti said valmistatud liikuvad kulissid ja tänu Taarale oli asi sel korral joones.

1912. aastal kutsuti õp. Põder Eestisse Rakvere linna haridusseltsi kooli õpetajaks, kuhu ta ka samal aastal sõitis. Nii oli õp. Põder kümme pikka aastat Sulevis head tööd teinud ja kõik mäletavad teda kui vahvat võitlejat, pimeduse ja rumaluse purustajat Sulevis. Veel olgu nimetatud, et Sulevi–Salme Põlumeeste Selts õp. Põderi kohe alguses oma esimeheks valis. Abielusse heitis ta Sulevis J. Ramjalg'i tütre Tiinaga. Ilmasõja ajal teenis õp. Põder Türgi väerinnal Turkestani polgus ülemleitnandina. Praegu on ta Eestis.

Jälle kuulutused ajalehtedesse uue kooliõpetaja leidmiseks. Uute kandidaatide hulgast sai valitud Jüri Kirchberg Viljandimaalt Pilstverest, linnakooli haridusega. Muidugi võttis õp. Kirchberg seltskonnategevuses juhtiva osa oma kätte. Nii laulus kui ka näitemängus tundis ta end täiesti kodus. Kahjuks ei tundnud ta põhjalikult orkestrijuhatamist, mida muidugi sellega tuleb seletada, et õp. Kirchberg mingit puhkpilli ei mänginud. Siiski tegi ta Sulevi seltskonnas väsimatult tööd. Tema teenena peab nimetama ka seda, et 1914. aasta nelipühil Sulevist kogu orkestri ja laulukooriga Suhumi laulupidule ilmusi me. Nii mõistis ta seltskonda koos hoida ja virgutada, aga seal tuli halastamatu sõda ja kiskus õp. Kirchbergi Sulevist püssi alla. Ta lõpetas Tiflisis Mihhaili junkrukooli ja astus lipnikuna Kaukaasia 19. kütipolku teenima, kuhu ta sõja lõpuni jäi. Peale sõda oli Kirchberg Salmes kooliõpetajaks, nüüd Eestis.

Siis hakkas Sulevi vaimuelu vähikäiku tegema. Noored jõud orkestrist kui ka laulukoorist nõuti vaenuväljale. 1915.–1916. a. olid meil ajutised kooliõpetajad, venelased (naiskooliõpetaja). 1917. aasta jaanuarikuus sõitis Sulevi kooli peale saksa kooliõpetajanna kahe lapse ja vana emaga. Peale pahanduse ja tüli küla ja koolivanema vahel, mida see kooliõpetajanna üles puhus, ei toonud ta mingit kasu kooli töös. Augustikuus 1917 sõitis kooliõpetajanna Леченяка, sünd. Blum, suure sajatamisega Sulevist minema.

Et õpetaja Kirchbergi peale loota ei võidud ja lapsed juba kaks aastat koolimata olid, siis sai nõuks võetud päris alalist kooliõpetajat otsida kuulutusega „Postimehes”. Tuli palju pakkumisi paljude kooliõpetajate poolt. Kohale sai palutud õp. Rudolf Raudmund Petrogradi¹⁷ kubermangust Vohana asundusest, kes jõudis Sulevisse jaanuarikuus 1918. aastal.

Mees, kes juba enne üheksa aastat koolitööd oli teinud, orkestreid ja laulukoore juhatanud, ei jätnud enam midagi soovida. Täie jõu ja energiaga asus ta tööle pillimängu- ja laulupõllul, ka kultuurhariduse pinda ei jätnud ta sööti. Kõik tööpäevade öhtud peale päevast koolitööd olid haridusele pühendatud. Kolm korda nädalas olid kursused täiskasvanutele, õppeaineteks olid füüsika, matemaatika, tervishoid, eesti keel, õigekiri jm. Kaks korda nädalas olid lauluproovid ja kaks korda nädalas orkestri- ja näitemänguproovid. 23. märtsil

¹⁷Nüüdne Leningrad. V.L.

1918 sai tema juhatusel pidu korraldatud, mis palju rahvast kokku meelitas. Ettekanded võeti suurte kiiduavaldustega vastu.

Aprillikuus lahkus Raudmund Sulevist, et Petrogradi kubermangust oma perekond siia tuua. Hommikul vara oli pasunakoor lahkujaid saatmas, kinkisid veel reisikuludeks 100 rubla. Pisarsilmil lahkus õp. Raudmund Sulevist ja pisarsilmil saatsid sulevlased teda ära, iseäranis koolilapsed, kellele ta nii väga armsaks oli saanud. Tagasi Sulevisse Raudmund enam ei tulnud, sest tookord oli katkestatud igasugune liikumine: mitmesugused rinded tegid selle võimatuks.

Et Raudmund sügiseks 1918 tagasi ei tulnud, siis valis Sulevi kogukond oma kooliõpetajannaks Eestist Jõhvist pärit Lilli Reiljani, kes tol ajal Punasel Lagedal viibis. Neiu Reiljan kui eksami läbinud kodukooliõpetajanna alustas koolitööd 1. septembril 1918. a. Kiiduväärt oli tema töö koolipõllul, nii et Sulevi haridusselts talle lugupidamise märgiks jõuluks 200 rubla „saiaraha” kinkis. Koolitöö kõrval leidis neiu Reiljan veel võimaluse Sulevi kogukonna sekretäri kohused oma peale võtta, mis näitab, et neiu Reiljanil ka sellel alal teadmine ja tundmine ei puudunud.

Oktoobri algul 1920, kui kindral Ulagajevi bande Kubanimaal punaste poolt puruks löödi ja oli sunnitud üle Kaukasuse mäestiku Musta mere rannale taganema, põgenes koos Ulagajevi väe riismetega surmahirmus palju ilma süüta sõjajooksikuid. Nende hulgas oli Voznessenskaja staniitsa gümnaasiumi direktor Georgi Skrobanski, kes kui kogemata kombel koos oma raskejalgse naise Marijaga põgenejate hulgas Sulevisse juhtus. Et õp. Reiljan oli parimaks arvanud ennast abielusidemetega kõita ja koolitööst loobuda, siis oli õp. Skrobanski Sulevisse jõudmise ajal siin koolis koht vaba, mida sulevlased temale pakkusid ja mille Skrobanski suure tänuga vastu võttis, asudes kohe koolitööle 12. oktoobril 1920. aastal.

Õp. Skrobanski oli ülikoolis instituudi *cum laude* diplomiga lõpetanud, samuti tema abikaasa Marija, kes oli paljudes kohtades lasteaedade juhataja olnud — nii tulid Sulevisse korraga kaks tubli õppejõudu. Palka maksis Sulevi kogukond talle produktides. Ülikooliharidusega isikuna mõistis ta kõiki õppeaineid seletada ja õpetada, võttis elavalt osa koolivälisest tööst, töötades käsikäes klubiga. Kahjuks ainult ei olnud tal aimu pillimängust ega laulust, ja et ta venelasena eesti keelt ei võinud õpetada, siis sai Sulevi kooli palutud Jaan Hion Punaselt Lagedalt, kes 1922. aasta oktoobrikuus Sulevisse sõitis ja kohe koolitööga peale hakkas, mis temal kui vilunud koolimehel hästi edenes. Oleks väga soovitatav olnud ka Skrobanskit koos Hioniga koolitööl näha, aga et sel korral nälg oma luiseid koibi välja sirutas ja paljud sel põhjusel ei jõudnud kahele kooliõpetajale palka maksta, oli Skrobanski sunnitud välja rändama. Praegu on ta Armaviri linna ülemkooliõpetaja.

Hioni Sulevisse tulek tõi uut elu Sulevi uinunud ja närtsinud seltskonnale. Kohe võttis ta laulukoori juhatamise V. Ludviku käest enda kätte. Vilunud ja asjaarmastaja muusikamehena võttis ta käsile esiteks segakoori. Siis, kui sellel juba elu sees, hakkas ta suure hoolega meeskoori organiseerima, mis ka hästi õnnestus, nii et meeskoor igal esinemisel publikumi poolt kiiduavaldus-

tega otsekui üle külvatud oli. 1924. aastal, kui näljatont Sulevile juba selja oli pööranud ja kodanikud olid majanduskriisi üle elanud, tunti kooliõppejõududest teravat puudust. Et seda puudust kõrvaldada, paluti Sulevi kooli teine kooliõpetaja juurde, kes sügisel 1924 koolis tööle asus.

Mihhail Gussev Moskvast, ülikooliharidusega mees, varem ameti poolest kunstnik-maaler, ei jätnud oma koolitöös midagi soovida, astus juba Sulevis olemise ajal kogukonna sekretärina kohaliku klubi liikmeks ja näitas end igal pool aktiivse seltskonnategelasena.

[Käsikirjas tekst: Siit võib olla midagi puudu. Sirje]

1914. aastast alates, kui meil valitses kooliõpetajate kriis, ei pannud Sulevi seltskonnategelased käsi rüppe.

Nelipühil 1915 korraldasid Sulevi orkestri ja laulukoori liikmed ühes näite-seltskonnaga kauni pidu V. Ludviku juhatusel. Sissetulek oli 90 rubla, millest pool annetati Punase Risti heaks ja pool jäi muusikariistadest tekkinud võl-gade katmiseks.

1. mail 1917 sai Sulevis peetud suurepärase rahvuse priiuse pidu. Kooli klas-siruumi asetati söögilauad, mida Sulevi perenaised mitmete suupäraste söö-kidega rikkalikult katsid. Pidule oli ilmunud üle 400 inimese, kes kõik tasuta pidulauda võisid istuda. Pidul avas V. Ludvik sellekohase kõnega, kus ta ka vabaduse eest võitlejaid meelde tuletas, misjärel pasunakoor neile igavest mälestust mängis. Kõnepidajaid oli kaugelt kokku tulnud. Kõnede vahel laulis Sulevi laulukoor V. Ludviku juhatusel.

Õp. Raudmundist innustatud Sulevi tegelased töötasid välja Sulevi Muusika ja Laulu Seltsi põhikirja, mille sisu 1. mail 1918 sõjaväljalt tagasi tulnud endine Sulevi kooliõpetaja J. Kirchberg rahvapidul ette luges ja selle tähtsuse rah-vale selgeks tegi, nii et peale pidu üle 60 isiku end kohe liikmeteks üles and-sid. 1918. aasta 5. mail, kui *cand.* Sommer kultuurhariduse kursused avas, soovitas ta muusika-lauluseltsi haridusseltsiks ümber muuta, mida 15. mail seltsi üldkoosolekul ka otsustati. Esimeheks sellele esimesele seltsile Sulevis valiti (siit ära olija) õp. Raudmund, abiks G. Orgusaar, kassahoidjaks J. Tep-pe, abiks A. Kuldklipp, kirjatoimetajaks V. Glück, abiks A. Reinol, revisjoni-komisjoni liikmeteks A. Angelstok, J. Kera, M. Puman ja Jul. Olev. Lauluõpe-tajaks ja koorijuhatajaks valiti V. Ludvik, näitejuhiks G. Orgusaar, orkestri juhatajaks A. Reinol.

1918. aasta jääb Sulevi hariduse ajaloosse heleda tähena särama. Pidud said sel aastal ühel meelel, ühisel jõul kõige paremas korras läbi viidud. Iseäranis mihkclipäeval oli ennenägematult palju rahvast kokku tulnud. 26-liikmeline laulukoor ja 14-liikmeline pasunakoor ülendasid pidutuju, väga heade tule-mustega kanti ette viievaatuseline draama „Ärakadunud poeg”. Erilist rõhku sai pandud kultuurhariduskursustele, kõnelejad sel alal olid V. Ludvik, A. Reinol, P. Kõva ja L. Reiljan.

Aga 1919. aasta veebruarikuu tõi kogu sellele ärkava elu kevadele surma sü-gise. Vabatahtlike¹⁸ väesalgad liginesid põhja poolt ja panid oma surve all kõik hariduslikud ettevõtmised seisma.

Kevadel 1919 asus vabatahtlike rinne just Sulevi küla piiridesse ja siis algas meelega. Metsikud armeenlaste väesalgad, kes teenisid vabatahtlike rida-des, langesid kui rüüstajate kaarnate parved Sulevi küla peale. Mis neile vä-hegi kätte puutus, rööviti ära, naisterahvad vägistati, vanemad inimesed peks-ti armutult läbi. 25-aastane Peeter Kõva tapeti omas kodus ära ja tema surnu-

¹⁸ Siin ja edaspidi peab V. Ludvik vabatahtlike all silmas Vene valgeid. *Toim.*

keha teotati kõige jälgimal kombel — rahu selle väsimatu seltskonnategelase põrmule.

Kooliõpetajanna L. Reiljan ja V. Ludvik olid ainukesed, kes julgesid sel meeleheitlikul ajal palvekirjadega vabatahtlike staapi pöörduda, tagajärjed olid head.

1920. aasta jaanuarikuu 28. päeval, kui talupoegade ehk roheline vägi purustas võidurikkalt üle Sulevi minnes vabatahtlike rinde Šilovski ja Šurinovi kõrgendikel ning Sotši ringkond oli nädalase visa võitluse järel valgetest ehk vabatahtlikest puhastatud, pöördusid vahvad Sulevi sõdurid, kes olid rohelistega kogu aeg külge külje kõrval valgete vastu võidelnud, jälle kodudesse tagasi, aga aasta otsa võitlustest ja näljast ärakurnatuna ei jõudnud ega suutnud nad vaimuhariduse põllul esialgu midagi ette võtta.

Siiski kavandati kevadeks näitemängu laulude ja muusikaga, kui äkitselt tuli käsk: Sulevi rood ilmugu sõjalises korras viivitamata Sotši, peale olid tulemas Denikini Škuro väed, kes taganesid punaste löökide eest Musta mere rannale. Aga asjata, meie talupoegade jõud oli väike sellele mitmekümnetuhandalisele väele vastupanemiseks. Sulevi rood oli viimane, kes lahinguliinilt taganes ja koju tulles sõjariistad tulevasteks olukordadeks ja tarvidusteks varjule pani.

22. mail 1920, kui mitmesugused tormid ja tuuled olid Sulevit vapustanud ning eluvanker õiges roopas hakkas jooksma, otsiti üles tolmunud ja hallitanud muusikariistad. Nii orkester kui ka laulukoor hakkasid oma tegevusega endiste juhtide juhatusel peale.

Vana-aastaõhtul 1920 korraldas Sulevi haridusselts „Kalju” kauni mälestusrikka pidu. Jõulupuu oli kooli saalis toredalt ära ehitud, vastastikused kingitused ja õnnesoovid rõõmustasid nii noori kui vanu. Eeskavas olid vaheldumisi laulud ja ilulugemised, peale seda etendati seltsimajas väga rahuldavalt näidend „Kolmandamal korral”. Vaheaegadel mängis orkester. Rahvast oli palju, ka väljast sisse sõitnuid. Pidul oli kõigile tasuta.

Jälle tulid seltsi elus ette seisakud. 19. veebruaril 1921 tungisid võidurikkad punased polgud peale Gruusiale, kes siin peremeest mängis, ja ajasid ta paaripäevase võitluse järel tema kindlustatud liinilt Pilenkovost minema.

Nii, nagu suurte revolutsioonivõitluste kannul käivad ikka mitmesugused ekssisammud, võõriti vaatamised ja ka valekaebused, ei jäänud ka Sulevi nendest puutumata.

Esiteks, arusaamatuseks ja ekssisammuks tuleb lugeda opteerimist Eesti alamaaks, mille all pärastpoole paljud kannatada ja kiilu kanda said, kuni jälle tagasi said opteerida.

Teiseks leidis Sulevi kodanike hulgas — ja isegi veel seltskonnategelaste hulgas — niisuguseid isikuid, kes isiklike arvete õiendamiseks või oma auahnusest aetuna esitasid ülemusele mitmesuguseid valekaebusi, mille läbi paljud tõsiselt kannatada said. Nii arreteeriti 4. aprillil 1923 valitsusvõimude poolt Sulevi orkestri juht H. Ludvik ja lauljuhi abi V. Ludvik, aktiivsed seltskonna-

tegelased. Kahekuuse vangisistumise järel vabastati nad Novorossiiski poliitvalitsuse poolt täiesti, kõigi õigustega.

Muidugi mõista, et niisugusel kriitilisel ajal seltsielu vähikäiku tegi. Orkester vaikis ligi aasta, kuni kõlbmatu element sai välja visatud. Selle fakti tõendusks toon järgmise väljavõtte Sulevi Poliit-Klubi protokollist.¹⁹

Protokol №5, 20^{mal} novembril 1922.

Punkt 1. Muusika juhi (H. Ludwik) aruandest paistab, et muusiku koor peaaegu täielikult laiali läinud. Selleks tuleb muusiku koori liikmed kokku kutsuda ja ette panek teha tegewust uuesti kindlalt algada. Kes liikmetest mitte edasi mängida ei taha, antku muusiku riistad ära et teised õpima wõiwad hakata.

Orkestri tegevuse soikujäämise põhjuseks oli salajane valekaebus, mis 1. mail 1922 kellegi orkestriliikme poolt orkestri peale sisse anti.

Elumärki ilmutab Sulevi uinunud haridusselts „Kalju” uuel alusel, Sulevi Poliit-Klubi nime all 29. novembril 1921. aastal. Selle organiseerijaks oli keegi valitsuse poolt Sulevisse komandeeritud Voldemar Kesselman Moskvast, muidugi parteilane. Ta tõi Sulevisse kingitusena ka rohkel mõödul mitmesugust uut kirjandust. Tubli, hakkaja noor mees püüdis küla kodanikkudega hästi läbi saada neile uut seadust ja korda seletades, võttis elavalt osa seltskonnatööst, nii näitemängus kui ka kooris. Klubi esimeheks valiti G. Orgusaar, abiks J. Tikk, kirjatoimetajaks T. Lesdorf, kassahoidjaks A. Kuldkepp, orkestri juhiks H. Ludvik, laulujuhiks V. Ludvik. Ühtlasi likvideeriti sellega endine haridusselts „Kalju” tema varanduse ülevõtmisega klubile.

1922. aastal tuli orkestrile tubli jõud juurde. See oli Albert Martz, sakslane Novoginka külast Sotši linna lähedalt. Ta oli juba lapsepõlvest saadik orkestris tegev olnud, mõistis hästi nii mängida, noote kirjutada kui ka teistele juhatust anda. Nii saigi ta hiljem, 1923. aastal Sulevi orkestri juhiks valitud, ja tema valimisega ei olnud eksitud. Loodame, et ta jääb kauaks Sulevi orkestri juhtivaks jõuks.

Nagu eespool nimetatud, tõi Sulevi laulukoorile uut elu õp. Hioni tulek Sulevisse. Niisiis võisime julgesti külaleiba pakkuma minna ka teistele asundustele. Märtsikuus 1923 sai ette võetud külaskäik Salmesse, mis hästi korda läks. Peab tõtt ütlema: osad olid hästi ära õpitud, sellepärast oli ka esinemine kõigiti rahuloldav ja ladus ning salmlased võtsid meid ülilahkesti vastu. Nii samuti sai sel suvel maikuus külaskäik Punasele Lagedale ette võetud, mis kõigi gruppidega hästi õnnestus. Mõlemas külas tuli ettekandele viievaatuse-line draama „Murdvargus”. Veel sai 1923. aasta 30. septembril suur loosimispidu korraldatud, mis jällegi ilusa summakese klubi kassasse tõi.

Aga siiski leidis isik, kes selle kultuurharidusliku vaimuelu hoorattale kaid kodarate vahele püüdis pilduda, ja see oli kauaaegne Sulevi seltskonna-

¹⁹ Väljavõtete kirjaviis siin ja edaspidi muutmata. Orkestrit nimetab V. Ludvik oma tekstis peamiselt „muusiku kooriks”, kuid selguse huvides otsustasin läbivalt kasutada sõna „orkester”, ehkki Ludvik seda ise harva kasutas. *Toim.*

tegelane ja klubi esimees G. Orgusaar. Tekkisid mitmesugused lahkarvamused klubi ja Orgusaare vahel. Koosolekutest ta osa ei võtnud ja keeldus klubi oma tegevuse kohta aruannet andmast. Selle kohta faktid:

I. *Protokol №9. 1/III 23a. Jookswad asjad. b. Klubi Esimehe G. Orgusaari kahekordse koosolekule mitteilumumise pärast, Klubi annab temale noomituse.*

II. *Protokol №15. 2/X 23. Punkt 1. Otsustasime Pöörata Sulewi küla nõukogu poole palwega et wiimane G. Orgusaari käest wälja nõuaks Klubile wõlga olew 8 puuda 25 naela kuiwi ploomisi ja ka kirjantus mille puudusel Klubi tegewus poliitilisest küljest täiesti takistatud on. Nõnda ka Klubi põhjus kiri. [²⁰] Allkirjad (A. Reiljan (Esimees), J. Tikk (Kirjatoimetaja)).*

Sulevi Poliit-Klubi peakoosolekul 21. juulil 1923 valiti uueks esimeheks G. Orgusaare asemele August Reiljan, kassahoidjaks Gustav Leis, kuna J. Tikk kirjatoimetajaks edasi jäi.

Üleüldisel poliitklubi koosolekul 27. oktoobril 1923. a. valiti kogu 21. juulil üles seatud eestseisus peale V. Ludviku, kes kirjatoimetajaks sai, uuesti ametisse tagasi.

Tähtsaks teguriks jääb Sulevi Poliit-Klubi täiskogu 26. jaanuari 1924. a. otsus. Sellel koosolekul sai pandud alus Sulevi rahvamaja ehitusele. Selle kohta fakt:

Punkt 2. Klubi warantust on 31 puuda kuiwatatud ploomisi, mis sugust summa täis kogu koosolek ühel häälel otsustas tarwitada seltsimaja ehitamiseks, laua leikamise ja metsa materjali jauks ära tarwitada. Metsawalitsusega metsa saamise asjus läbi rääkimiseks on wolitatud W. Ludwik. Seltsimaja ehitusekomisjoni liikmeteks on walitud, Anton Angelstok, Joosep Teppe, August Tinnart, August Reinol ja And. Kuldkepp. Kandidaatideks Wil. Ludwik. Saw. Ditjätkin ja Gustaw Leis.

Nüüd algas töö ja tegevus kümnekordse jõupingutusega. Küla sai ülaltähendatud komisjoniliikmete vahel viide osasse jaotatud ja igale liikmele sai tehtud kohuseks oma peale võetud külaosa pere-perelt läbi käia ja kõigile kodanikkudele selgeks teha, missugust kasu saame kultuurhariduse alal töötades uuest, ruumikast seltsimajast. Jah, see oli töö. Siin pidid viis meest kõik mängu panema, et rahvast, kes suuremalt jaolt ükskõikselt tuleviku peale vaatas, ehitustööst osa võtma meelitada. Siiski läks see kaunis ladusasti. 84 perest 64 lubasid aidata seltsimaja jaoks palkisid tahuda ja kohale vedada (neljaversokiline²¹ nelikant, 30 arssinat²² pere kohta), niisamuti kaks ruutarssinat kive, ja juba varsti, veebruari- ja märtsikuus 1924 raksus ja paukus mets kirvehoopide all kukkudes ja metsatöödega harjunud tugevad käed löid jämedad tam-

²⁰ *Põhjuskiri — põhikiri. Toim.*

²¹ Vana vene pikkusmõõt (*вершок*), 1 verssok = 4,445 cm; 4 verssokit = 17,78 cm. *Toim.*

²² 30 arssinat = 21,34 m. *Toim.*

med toredateks neljakandilisteks palkideks. Vil. Ludvik kui vana kroonu metsavaht 1900. aastast pöördus oma metsaülema poole kroonumetsa ostmiseks rahvamaja tarvis. Tolleaegne Adleri metsaülem *Awtserenko* tuli ülilahkelt vastu. Et tema võimuses ei olnud hinnaalandust teha, siis andis ta nõu palvega Krasnodari oblasti metsaülema poole pöörduda. Et mitte viivitada, sai kohe telegramm saadetud, kuhu peale *Awtserenko* väga mõjuva resolutsiooni kirjutas, nii et kuu aja pärast meil luba käes oli. Nimelt oli meil tarvis 4 suurt kuuske pilbaste ja 10 kastanit laudade jaoks ja see kõik läks maksma 36 rubla.

Poliitklubi töötas täies hoos kõigi oma ringidega mitmesuguseid pidusid korraldades. Nii näeme 1924. aasta lõpul, et poliitklubi poolt oli pidusid korraldatud 9, täiskoosolekuid peetud 4 ja eestseisuse koosolekuid 16.

Juunikuus 1924 Sulevisse sõitnud Leningradi õppurid andsid suurt hoogu kogu Sulevi kultuurharidusele, ühtlasi ka seltsimaja ehitusele. Eesotsas olid järgmised isikud: Floren, Hansov, Kullerkupp ja Orgusaar jt. Nende eestvõttel sai mõnigi pidu korraldatud, noorteühingu seinaleht „Noor Talupoeg” ellu kutsutud ja mis peaasi, nemad likvideerisid konflikti, mis Sulevi Noorte Ühingu asutamisest saadik²³ 1923 klubi ja noorteühingu vahel oli valitsenud, nii et noorteühing täies koosseisus poliitklubi liikmeks astus.

Jõudis kätte augustikuu, juba siginesid rahvamaja ehitusplatsile kihvannikud ja palkide virnad, tarvis oli rahvamaja nurgakivi panemisele asuda. Selleks said korraldavas komisjoni valitud järgmised isikud: M. Floren, V. Ludvik, A. Kuldkepp, A. Reinol, A. Reiljan, A. Heinman ja E. Hion.

Nurgakivi pidustuste eeskava toon siin alguskirja järgi, see oli järgmine.

Protokol

Sulevi Rahvamaja nurga kiivi pidustuse korraldava komisjoni koosolekust 20 augustil 1924, kus välja töötati ülemal nimetud pidustusteks järgmine

Eeskava.

- 1) *Korraldava komisjoni ees istujaks waliti kod. M. Flooren, kirjatoimetajaks kod. W. Ludwik*
- 2) *Pidu Presiidijumi waliti järgmised kodanikud M. Flooren W. Ludwik, N. Glück, A. Heinman, Joh. Leht, A. Kuldkepp J. Teppe ja An. Angelstok*
- 3) *Pidustuse algus kell 12 lõuna 24 augustil 1924 a*
- 4) *Pidustuse platsile tulewad korraldatud ridates*
 - a) *Noorte Ühing oma lipuga, korraltaja kod. O. Kullerkupp*
 - b) *Lapsed oma lipuga korraltaja kod. Johanson (Leningradist)*
- 5) *Pidustuse awab W. Ludwik muusika mängib Internatsionali*

²³ Sulevi Noorte Ühing asutati G. Orgusaare organiseerimisel 19 liikmega 8. septembril 1923. V.L.

- 6) *Kõnesi peawad:*
a) *Harituse, ja Rahwamaja tähtsusest M. Floorin*
b) *W. Ludwik annab aru Sulewi Hariduse tööst, selle 40 aasta kest-
wuse jooksul*
d) *A. Kuldkepp annab aru Rahwamaja ehitusest*
7) *Nurga kiwi paneb paigale A. Kuldkepp. Sell ajal mängib muusika In-
ternatsionaali*
8) *Terwitused organisatsioonide kui isikute poolt*
9) *Wälja kutsed kingitusteks, Rahwamaja heaks*

Wahe

Õhtu wanas seltsi majas

Pidu algus kell 8 õhtul

Eeskawa

- 1) *Laulud (Sega koor juhatab W. Ludwik)*
2) *Deklamaatsia*

Näitemängud

I Wiimnepäew tuleb nali III waatuses

II „Musu” nali I waatuses

- 4) *Mitmesugused nalja ette kanded, kupletid, kõned j m.*
5) *Lendaw post*
6) *Lilled*

Muusika kogu aeg. Puffet.

*Eesistuja M. Floorin
Kirjatoimetaja W. Ludwik*

Jõudis kätte 24. august. Ilm oli ütle mata ilus. Juba eelmisel päeval, s.o. 23-ndal valitses uue rahvamaja platsil elav tegevus: ehitati kõnekoda, veeti platsile nurgakivi — suur neljakandiline kaljukivimürakas —, niisamuti olid kibedasti töös puhveti sisseseadjad.

Aga 24. augustil näeme meeltülendavat pilti: sulevlased, nii noored kui vanad, piduehtes, ruttavad tihedates salkades piduplatsile.

Kell on 11, juba on kõik grupid ja organisatsioon kohal. Sm. Kullerkupp ja Johanson teevad noorsooga harjutuse. Nurgakivile kui ka kõnekojale laotakse ümber pargade ja vanikute raamid.

Kell 12. Pidupresiidium võtab aset kõnekojas, ligi sammuvad lippudega sirgetes ridades esiteks Sulevi Noorte Ühing sm. Kullerkupu juhatusel, teiseks koolilapsed sm. Johanson juhatusel. Lühikese kõnega avas V. Ludvik pidustuse, misjärel orkester „Internatsionaali” mängis.

Väga äratava ja mõjuva kõne pidas M. Floren rahvamaja tähtsusest. V. Ludvik näitas andmete varal, missugused raskused muljusid Sulevi vaimuelu tõstmist selle 40-aastase ajaloo jooksul, kuna nüüd lõppude lõpuks on sulevlased vaimupimeduse ahelad purustanud, millele tunnistajaks meil tänane päev on.

A. Kuldkepp andis aru uue rahvamaja ehitusest, kusjuures rõhutas, et uus, algav töö tuleb kindlasti üheskoos lõpule viia.

Nurgakivi paljastatakse vanikute ja lillede koorma alt. A. Kuldkepp jõuab mitme mehe kaasabil kivi kangidega oma kohale asetada. Kogu aeg mängis orkester „Internatsionaali”.

Tervituskõnesid peeti palju, neist tähtsamad olid Kullerkupu ja Orgusaare kõned. Kahjuks ei olnud väljastpoolt Sulevit ühtegi esindajat ilmunud, ehkki neile küll varemalt kutsed olid saadetud.

Jõudis kätte kõige tähtsam ja põnevam silmapilk, mis pidi otsustama uue rahvamaja saatuse. See oli rahvamaja heaks vabatahtlike annetuste (kingituste) korjamine, mis omavaheliste väljakutsete peale hästi korda läks.

Ja nii panid sulevlased sellel tähtsal päeval üle 100 puuda kuivatatud ploome kingitusena rahvamaja ehituseks kokku. Õhtul oli seltsimajas tasuline pidu, mida hästi korda läinuks peab pidama. Rahvast oli palju, kord pidul oli eeskujulik. Kahjuks ei saanud õp. Hion sest tähtsast pidust osa võtta, sest tema oli kohustatud Novorossiiskis kursustel olema.

XI. Sulevi asunduse omavalitsus, korraldus ja tema juhtivad jõud

Esialgul oli külavalitsus Salmes, s.t. Sulevi oli Salmega täiesti ühtne. On ka kinnitatud Eesti küla kaart „Карта селение Эстонское”.

Salme ja Sulevi nimetused tuletavad vanu eesti kangelasi meelde, *milledel ristijaks seltskonna tegelast Salmes Jüri Ponamari tuleb pidada*. „Sulevi” nimetus ilmub valitsuse kirjadesse 1900. aastal kohaliku kooli avamise ajal. Esimene korraldatud vallavalitsus (сельское правление) asutati Vesjoloje küllasse 1891. a. ja sinna alla kuulusid ka eesti külad. 1907. aastal sai Sulevisse esimest korda valitud vallavanema abi — An. Angelstok.

1917. aastal lõi Salme ühes Suleviga Vesjolojest lahku ja asutas omale iseseisva vallavalitsuse. 1. jaanuarist 1918 valiti Sulevi külavanemaks V. Ludvik. 1. veebruaril 1918, kui enamlaste valitsus siin pukki pääses ja täitevkomiteed ellu kutsuti, sai Salme üldkoosolekul valitud komitee esimeheks Mih. Block, abideks või liikmeteks Sulevisse V. Ludvik, Šilovskisse V. *Salijan* ja Šurinovi K. *Türkman-jan*. Palka said sel ajal eesistuja 250 rubla kuus, abid 100 rubla, sekretär [*kohale kirjutatud: Ponomarenko*] 300 rubla, miilitsaülem [*kohale kirjutatud: Kostin*] 300 rubla. Maakorralduskomitee esimeheks valiti V. Ludvik 200-rublase kuupalgaga. Tuli välja, et 1918. aastal tuli küladel eelarvesse maksta üle 18 000 rubla.

Nõukogude valitsus kestis viis kuud. Juunikuu keskpaigas siia tunginud Gruusia sõjaväed ajasid enamlasi kuni Tuapseni välja. Külavalitsuses tulid väikesed muudatused, ainult Sulevi oma jäi paigale.

Küla maksud suurenesid alatasa ja 10-15 versta kaugusel Salmes koosolekutel käia osutus sulevlastele üliiraskeks, peatõukeks oli aga asjaolu, et Salme ühise vallavalitsuse alla käis suur jagu armeenlasi ja kreeklasi, kes ühiselu

küsimustest ei suutnud aru saada — nii tuli nendega Salmes koos olles alatasa mitmesuguseid lahkarvamusi ja sekeldusi ette. Seltsi koosolekutel tuli rääkida eesti, vene, türgi, armeenia ja kreeka keeles. Kõik see segane värk tüütas Sulevi kodanikud viimse kraadini ära ja kõikide ühine soov oli sellest sasist lahti pääseda. Selleks otstarbeks ja oma soovide täideviimiseks astusid Sulevi kodanikud kui üks mees 16. augustil 1918 Sulevis kokku selle üle aru pidama. Koosoleku juhatajaks valiti V. Ludvik, kirjatoimetajaks V. Glück. Ühel häälel tehti otsus Salmest lahku lüüa ja endale iseseisev valla- ja külavalitsus sisse seada.

Selleks valis selts V. Ludviku, kes pidi protokollile Sotši ringkonnaülemale ära andma. Selleaegne Sotši ringkonna komissar Mgeladze võttis V. Ludviku lahkesti vastu ja selgitas pärast protokollile läbivaatamist, et Sulevi küla ühes teiste küladega kuni Mzõmta (Adleri) jõeni käib Gagra ringkonna alla ja nii tuleb protokolliga pöörduda Gagrasse. 23. augustil sõitis V. Ludvik Gagra ringkonnaülemale Svanidze jutule. Kahetunnisel jutuaajamisel komissar Svanidzega tuli V. Ludvikul ära seletada, kui palju peresid on Sulevis, kui suur on elanikkude arv, mitu versta on Salmest ja mereäärest ning missugused rahvad Sulevis elavad ja nimelt missugused põhjused sunnivad meid Salmest lahku lööma. Kas ei ole see mingi jonnid pärast? V. Ludvik andis ülalnimetatud küsimuste peale tõesed ja täielikud selgitused. Vastustega täiesti rahul, lubas Svanidze Sulevi iseseisvuse kinnitada, mida ta 16. oktoobril 1918. aastal ka tegi.

Südamliku rõõmuga tervitas Sulevi kogukond oma iseseisvust. Kohe esimesel üldkoosolekul valiti ühel häälel komissariks V. Ludvik, abiks J. Vatman, kirjatoimetajaks õp. Reiljan, korrahoidjaks H. Ludvik, abiks V. Glück, kohtunikudeks J. Kera, P. Kõva ja A. Reinol. Palka said V. Ludvik 75 rubla kuus ja kirjatoimetaja 50 rubla kuus.

Veebruarikuus 1919 tuli Sotši poolt vabatahtlike sõjavägi ja ajas suurema jõu peale toetudes gruusalased siit välja. Komissar Ludvik sai silmapilk ametist tagandatud ja tema asemele nimetati J. Leis, kes 1917. aastal vana valitsuse ajal ametis oli.²⁴

24. aprillil 1919 peksti külavanem J. Leis armeenlaste röövsalga poolt koldasti läbi ja rööviti paljaks, ja 24. aprillist 1919 kuni 28. jaanuarini 1920 ei olnud Sulevis mingit külavalitsust. Endine komissar V. Ludvik korjas kõik küla raamatud ja tähtsamad dokumendid kokku ja viis nad Gagra linna kindlale hoiule. Rahvakaardiväe (roheliste) pealetungimisel 28. jaanuaril 1920 määrati V. Ludvik uuesti ametisse kui täieõiguslik komissar.

Täites täpipealt rahvakaardiväe nõudmisi ja vajadusi, sai V. Ludvik selleaegse komandandi Võkrõstjuki käest kirjaliku tänutunnistuse, ka kõigile sulevlastele ütles ta palju tänu.

Haiguse tõttu palus V. Ludvik ennast ametist lahti ja tema asemele valiti 1. veebruaril 1920 Joh. Lindvest. Sellesama aasta 4. juulil valiti V. Ludvik

²⁴ Vaadake „Sulevi ajaloolised päevad”. V.L.

uuesti Sulevi komissariks ja V. Glück miilitsaülemaks. Sügisel olid uued ümbervalimised. Uueks komissariks valiti Joosep Leht, kes 1. oktoobril 1920 ametisse asus.

4. juulist saadik oli siin võimul Gruusia valitsus, kes komissarile ja neljale miilitsionäärile palka maksis. Palk oli rahuloldav.

11. veebruaril 1921 peeti Gagras suurepärase pidu koos paraadiga, kuhu oli nõutud ja palutud ka Sulevi komissar koos miilitsate ja orkestriga.

19. veebruaril 1921, kui punane vägi võidurikkalt üle Sulevi Gruusiale peale tungides teda siit minema kihutas, oli muidugi mõista mitmesuguseid mõtteid ja arvamusi. Missugune saab see uus valitsus olema? ja missugune kord meil külas sisse seatakse? — niisuguseid küsimusi oli mitmel pool kuulda.

Aga 6. märts 1921 peletas kõik kaksipidised mõtted kui tolmu tuule käes laiali. Nimetatud päeval ilmus Sulevisse Adleri täitevkomitee liige sm. *Werpitski* ühe parteilase saatel, kes praeguse nõukogude valitsuse kõigi seaduste ja korraldustega sulevlastele selgeks tegi. Ülalnimetatud päevaks oli Sulevi täiskogu kokku kutsutud, 153 inimest. Koosoleku juhatajaks valiti V. Ludvik, kirjatöötajaks Lilli Reiljan. Sm. *Werpitski* ettepanekul valiti nõndanimetatud revolutsioonikomitee (ревком) järgmises koosseisus: eesistujaks Joosep Leht, abiks Joh. Johanson, kirjatöötajaks G. Orgusaar.

Sulevi küla liideti Pilenkovo valla külge, kus ka asus täitevkomitee (исполком).

Sulevi asunduse ajaloolised päevad

II jagu

1905. ja 1906. aastal, kui suured revolutsiooniliikumised laial Venemaal päevakorral olid, ulatus see liikumise laine ka Musta mere randa. Iseäranis olid selle eesotsas tulise verega grusiinid ja mingreelid. Igale poole rahvarikkamatesse kohtadesse ehitati ennenägemata tribüünid ehk kõnekohad, mis rohkesti rahvast ligi tõmbasid. Punaste lippudega ehitud kõnelavadel jutlustasid oraatorid isevalitsuse hirmutegudest ja selle rõhuvast olukorrast. Selle tagajärg oli see, et Sotši linnas valitsuse vägede ja revolutsionääride vahel kokkupõrge ette tuli. Et revolutsionääridel puudus omal jõud valitsuse vägedega võitlusse astuda, siis saatsid nad igale poole küladesse saadikud, kes rahvast üles kutsusid rõhujate vastu võitlust alustama.

Nende nõudmiste peale läksid Salmest ja Sulevist priitahtlikult välja 16 meest, kellele külad äraminekul südamele panid, et nad igasugustest vargustest või röövimistest kõrvale hoiduksid.

Nii algas 1905. aasta detsembri lõpul Sotšis äge võitlus isevalitsuse vägede ja rahvaväe vahel, mis lõppes viimaste võiduga 1. jaanuaril 1906. Sõjatules karastatud, tulid Salme ja Sulevi mehed 1906. aasta algul kõik tervelt tagasi.

Kohe peale Sotši langemist sõitis kohale valitsuse sõjalaev, mis Sotšisse suures arvul sõjaväge tõi. (Oma vähest jõudu tundes põgenes revolutsioonivägi kõik laiali.) Algas siis kohe karistussalkade väljasaatmine nendesse küladesse, kes olid Sotšis sõjas olles endi peale tähelepanu tõmmanud. Eeskätt oli Salme ja Sulevi küla kord nendega kannatada, sest eestlaste rühma loeti kõige ustavamate ja kindlamate revolutsiooniväes olevate üksuste hulka, kes igal pool vastavatel kohtadel seisid ja seetõttu vana valitsuse ametnikkude poolt hästi ära tunti. Niisiis jõudis 14. jaanuaril Sulevisse üks neist karistussalkadest, kes viivitamata nii Sotšis olnuid kui ka igasuguseid tulirelvi välja nõudis.

Enne karistussalkade küladesse jõudmist läksid kuulujutud nende hirmutegudest suure kiirusega ja palju suurendatud kujul laiali. Et Eesti küla²⁵ valitsuse silmis nii-ütelda peamiseks revolutsioonipesaks loeti, siis ei olnud kahtlust, et siin nende salkade poolt midagi hirmsat toime pannakse. Olid ju kasakad selle poolest kuulsad. Vähegi hinnalised asjad said maa sisse ehk metsadesse ära peidetud, kus need niiskuse mõjul hukka said.

Ülalnimetatud 14. jaanuari 1906. aasta hommikul saime teada, et karistussalk mere äärest Pilenkovo külast Sulevisse on tulemas. Ootasime pinevusega selle külassejõudmist, aga oma imestuseks saime teada, et kasakad on mägede poolt külasse tunginud. Tuli veel täiendav teade, et kasakad Sulevi küla mägedepoolses jaos, niinimetatud Lepa- ja Tammelagedal kõige suurema

²⁵ Tollal kandis Salme–Sulevi asundus veel ametlikult nime Эстонская. *Toim.*

hoolega läbiotsimisi teevad, elanikkudega väga karmilt ümber käivad ja hinnalised asjad ära röövivad.

V. Ludvik, selleaegne kroonu metsavaht, pani mundrikuue selga ja märgid ette ning läks karistussalgale vastu. Sulevi surnuaia kohal sai ta nendega kokku. Hea sõna võidab võõra väe, ütleb vanasõna. Ka siin läks see vanasõna suure tõesusega täide. Oma vene keele tagavara kokku kraapides tegi V. Ludvik neile selgeks, et siin mingisugust revolutsioonilist mässusalka elutsemas ei ole ja et siin elutsevad rahulikud asunikud. Neil sõnadel oli nähtav mõju. Peale seda, kui meie, sulevlased, neile hea öömaja ja maitsva õhtusöögi olime valmistanud, oli jutt täies hoos. Nende jutust selgus midagi iseäralikku: neile oli ära seletatud, et siin mägedes elavad ЭСТОИЦЫ on esimest sorti kelmid ja revolutsionäärid, kes Sotši linna võitmises peaosa mängisid.

16. jaanuari hommikul andsime sellele salgale vabatahtlikult oma tulirelvad ära ja nii läks meil kesk-Sulevis see ähvardav hädaoht ilma läbiotsimisteta ja inimesi hirmutamata mööda. Sotši linna võitjaid ei saadud ühtegi kätte: need olid oma tervise huvisid teravalt silmas pidades aegsasti kõrvale pugunud, ja see oli neist mõistlik tegu — vastasel korral oleks neist mitmetel võimaldatud selle kurja ilmaga jumalaga jätta.

Aga asi ei lõppenud sellega. Ühisel Salme ja Sulevi kogukonna koosolekul 19. jaanuaril 1906. a. otsustati Sotši ringkonnaülema jutule saata kaks saadikut, kes pidid talle nii kirjalikult kui suusõnaliselt andma tõese seletuse olukorrast külas. Valitud said Sulevi mehed Johan Jurna ja Villem Ludvik.

Oli meestel sinna sõites magu mõtteid täis, nagu öeldakse, sest teada oli, misugune vastuvõtt neid ootas. Seda, missuguse sõimu- ja ähvardusrahega selleaegne ringkonnaülem *Rosaljan Sasalski* saadikud vastu võttis, on raske paberile paigutada. Otsekui vihasel metskuldil ilmusid tema suunurkadesse vahuvullid, ja sülg — see lendas vahetpidamata saadikutele vastu nagu nagu mõnest aparaadist. Ta kisendas ja karjus midagi arusaamatumat, millest siiski lõppude lõpuks aru saadi. Et olgu mehed, kes Sotši sõjas käisid, silmapilk välja antud. Vastasel korral lubas küla maatas teha, nii et kivi kivi peale ei jää.

Rusutud südamega tulid saadikud Sotšist koju. Külasse jõudes andsid nad ringkonnaülema nõudmised teada. Et kõrvalehoidmine mingit kasu ei too, läksid kõik Sotši võitjad peale ühe vabatahtlikult Sotši, kus nad kohe vangimajasse mahutati. Kolmekuuse istumise järel vabastati neist pooled, teised 7 meest saadeti Novorossiiskisse kubermangu vangimajja, kust ka nemad viie kuu pärast kohtuotsuse järgi vabastati. Nende süüd kergendasid mitmed tähtsad tunnistused, iseäranis Sotšist, selle kohta, et eestlased Sotšis olles mitmete süütute elu ja varandust olid hoidnud. Siiski arvas valitsus tarvilikuks kasakate sotnja 5. märtsist kuni 26. märtsini 1906 selleaegsesse ühisesse Salme–Sulevi külasse kosti peale saata. Tõtt-öelda kogu selle aja, mil kasakad külas sööma peal olid, nad mingisugust paha külas ei teinud. Seevastu naaberkülades, kui aga kasakad sinna läksid, siis hoia alt! — nii said venelased venelastelt vennalikku rusikat maitsta.

III jagu

Teine revolutsioon. Enamlaste esimene valitsus kestis siin ainult natuke üle kolme kuu: 1. veebruarist kuni 16. juunini 1918. Sel ajal asutati küladesse täitevkomiteed. Ka nõuti külast abiväge — küll *Kaletiinlaste*, küll abhaaside vastu. Ühe niisuguse nõudmise peale läksid Sulevi mehed välja, kuid nende sõjakäik ulatus ainult Salme küalani, kust nad koju tagasi pöördusid, sest abiväe järele polnud enam tarvidust.

16. juunil ajasid Gruusia väed enamlased Musta mere kubermangust välja. Gruusia valitsus avaldas küladele survet, nõudis mobiliseerimise teel sõjaväge ja rekvireeris hobuseid. 21. septembril rekvireeriti Sulevist 14 hobust. Jõulu esimesel pühal 1918 sõitis Sulevisse ratsaväesalk ohvitser *Tersalia* juhatusel hobuseid rekvireerima, kuid mitmesugustel põhjustel läks tal korda ainult kaks hobust kaasa võtta, need kõik tasuta. Siiski seati külades sisse laialdane omavalitsus. Ka lubati külades oma miilitsaväge asutada.

2. veebruaril 1919 tungis vabatahtlike sõjavägi Venemaa poolt Gruusia vägedele peale ja ajas nad suurema jõu peale toetudes Musta mere kubermangust välja. Et vabatahtlikelt kõige paremat korda ja seadust oodati, siis võeti nad ka suure rõõmuga vastu, korjati neile vabatahtlikke annetusi küll viljas, küll rahas, aga mõne päeva pärast tulid nende kulliküüned nähtavale.

Vanad keisriaegsed tšinovnikud, ametnikud, sandarmid, kordnikud kui ka valla- ja külavanemad — kõik seati jälle pukki. Algas kõiksugune korratus ja vanade ametnikkude omavoli. Talupoegadele pandi peale sunduslik vooris käimine — muidugi tasuta —, rekvireeriti vilja ja heinu alla $\frac{1}{4}$ hinnaga. Kogu see liiale aetud sunduse koorem rõhus rusuvalt kõiki talupoegi ja veel sel ajal tuli käsk kui pikne selgest taevast, mis kõigile kannatustele krooni pähe pani: 23. märtsiks mobiliseeritakse kõik mehed 20–36 aasta vanuses.

Kui üks mees tõusid kõik sellele käsule vastu, peeti kiirelt koosolekuid, organiseeriti jõudusid. Peakoosolek, kus kõige tähtsamad punktid ja muud küsimused läbi arutati, peeti ülevalpool Sulevi küla ühe vanaaegse kloostri varemete juures. 23. märtsi hommikul vara algas talupoegade väesalkade kogunemine ülalnimetatud kohta. Lust oli neid elurõõmsaid kerge sammuga mehi näha, aga tõsine kurbus asus rinda, kui nende sõjariistade peale pilku heitsid. Vähestel olid erisugustes süsteemides vintpüssid paarikümne padruniga, suuremal jaol olid lihtsad jahipüssid, ei puudunud ka üheraudsed tongipüssid.

Kloostri varemete juures võeti vastu otsus avaldada protesti mobiliseerimise vastu, valiti endi hulgast tarviduse puhuks juhatajad, otsustati ühel häälel, et mingilgi tingimusel ei anta omalt poolt põhjust veristeks kokkupõrgeteks vabatahtlike väega, mindi siis sealt laiali — igaüks oma ülema poolt nimetatud kohtadesse — ja jäädi ootama, missugused tagajärjed nende protestil olla võivad. Mobiliseerimiskäsk võeti veel selsamal päeval tagasi, aga küladesse il-

musid karistussalgad, kes peajuhtisid ja tulirelvi välja nõudsid. Ühe niisuguse salgaga tekkis Salme külas kokkupõrge, kus karistussalga ülem kuuli pähe sai.

30. märtsil tuli palju vabatahtlike väge suurtükkide ja kuulipildujatega Salmesse, kus mitu tundi tõsist võitlust peeti. Et sulevlased sellest võitlusest energiliselt osa võtsid, siis langes ses lahingus üks Sulevi noormees, Nikolai *Skläär*. Tema surnukeha toodi peale lahingut Sulevi surnuaiale ja maeti püsipaukude ja orkestrihelide saatel sõjaväeliselt maha. Leinama jäi raskejalgne naine koos väikese pojaga.

Kogu selle aja elas ka Sulev hirmupäevi läbi. Paljud põgenesid tuttavate armeenlaste juurde, kes vabatahtlike silmis pailapsed olid. Kui ülalnimetatud lahingu päeval talupoegade vägi Salme külast suurtüki- ja kuulipildujatule all Sulevisse taganes ja Salme külale tuli otsa pandi,²⁶ siis ei olnud enam kahtlust, et Sulevit seesama saatus ootab.

Aga vististi olid vabatahtlike kaotused nii suured, et nad Sulevini ei julgenud tungida, vaid läbirääkimisi alustasid. Nii palus karistussalkade juhataja polkovnik *Kardakow* saadikud 3. aprillil 1919 vana kalendri järgi Pilenkovosse oma jutule. Sulevist saadeti saadikuks V. Ludvik. Polkovnik nõudis peajuhatajate ja sõjariistade väljaandmist, vastasel korral ootab külasid hukatus.

Aga 4. aprilli hommikul kuuldus Gagra poolt kõva suurtükimürin ja sel päeval, enne kui polkovnik *Kardakow* midagi sai teoks teha, põgenes vabatahtlik vägi suure rutuga Adlerisse. Et Inglismaa vahelesegamise pärast puudus Gruusial võimalus pealetungi jätkata, siis jäi Sulevi küla rinnete vahele ja kõiksuguste bandede ja röövsalkade tallermaaks.

Sel ajal, kui Gruusia vabatahtlikega karvupidi koos oli, saatis Inglise valitsus Gagrasse kõva väesalga, mida juhatas polkovnik *Faitis*, selle järele valvama, et Gruusia ja vabatahtlikud ei saaks kui sõnakuulmatud lapsed uuesti kiskuma hakata.

Sellel kriitilisel ajal pöördusid Sotši ringkonna talupojad palvetega Inglise valitsuse poole, otsides kaitset ja eestseismist vabatahtlike vägivalla vastu. Niisiis tuli 7. aprillil, ülestõusmise esimesel pühal talupoegade saatkond Gagrasse prints Oldenburgi lossi, kus sel ajal Inglise staap asus. Sulevist oli saadikuks saadetud V. Ludvik. Polkovnik *Faitis* võttis saatkonna väga lahkesti vastu, vaatas palvekirjad läbi, kuulas tähelepanelikult saadikute palveid ja soovisid — muidugi tõlgi kaudu — ega unustanud ka seda ütlemast, et Inglise valitsus vabatahtlikega heas vahekorras viibib ja nendega ühes aitab enamlaste jõud murda. Saadikud kinnitasid: meil enamlusega mingit sidet ei ole, vaid palume teilt kui õigluse ja korra jalal seisvalt riigilt selle peale mõju avaldada, et siin rahu ja kord saaks jalule seatud. Lubaja üteldakse hea mees olema, nii lubas ka polkovnik *Faitis* kohe oma valitsuse ees sammusid astuda, et hea kord ja õiglane valitsus kohe meil maksma pandaks. Ja kui polkovnik *Faitis* oli meie palvekirjad ühes võtnud, sõitis ta kohe reidil seisva Inglise sõ-

²⁶Tookord põletati Salmes üheksa kõige paremat talu maha. V.L.

jalaeva peale, et raadiotelegrammi teel sellest oma valitsusele teada anda. Meie muidugi sõitsime kergendatud südametega koju tagasi.

Kui koju jõudsim, võeti meie uudis rõõmsal meelel vastu. Aga kõik me saime endi ootuses ja lootuses petetud: olukord muutus veel pahemaks ja mingisuguseid sammusid Inglise valitsus meie heaks ei teinud. Nagu eespool nimetatud, ei olnud Sotši ringkonna talupoegade palvetel Inglise valitsusele mingisuguseid tagajärgi.

Siis ligines vabatahtlike väerind Sulevi küla piirini, s.o. Psou ja Troitski jõeni lääne- ja põhjapoolsest küljest. Nendega seltsisid kõik sõjariistu kandvad armeenlased, kes elasid Sotši ja Tuapse ringkondades ja kelle arv 10 000-ni ulatus, ja eesmine väerind oligi armeenlaste käes.

Et eestlased Kaukaasias kõikide rahvuste silmis heas lugupidamises seisavad, siis ei oodanud meie esiotsa armeenlastelt midagi paha.²⁷ Aga 23. aprilli öösel võtsid armeenlaste eelväed Sulevi läänepoolse otsa ägeda püssitule alla — õnn, et sel korral keegi elu ei kaotanud.

Sel ajal ligines Gruusia vägi Sulevini, Mehhadõri kõrgendikke enda alla võttes. Gruusia väe juhatajalt oli meile, eestlastele, öeldud, et kui vabatahtlikud ühes armeenlastega teile midagi kurja teevad, siis andke sellest meile teada ja meie astume teie kaitseks sammusid. Et ülalnimetatud armeenlaste pealetung juba küllalt faktiline oli, siis sõitis V. Ludvik selles asjas Sulevist Gagra linna Gruusia väe ülemjuhataja kindral Gedevanovi jutule. Lahkelt võeti vastu, tähelepanelikult ja kaastundlikult kuulas ta V. Ludviku palve ära. Lausus siis selle peale: „Meie, Gruusia väed, ei tohi Mehhadõri jõest üle minna: üks samm üle määratud piiri tähendab sõja kuulutamist Inglismaale, mida meie väike Gruusia mitte ei soovi.” Siiski lubas ta sagedasti eelväesalku Sulevisse saata, kes elanikele tarviduse korral abi võivad anda, ja lubas ka soovijatele sõjariistu muretseda küla kaitsmiseks.

Kohe selle järel algas 25. aprillil päise päeva ajal uuesti armeenlaste poolt tuleandmine, kus üks Sulevi noormees käest kergelt haavata sai. Siis hakkas elu hoopis mõruks minema. Saatsime kolmeliikmelise saatkonna (G. Orgusaar, H. Ludvik ja A. Leht) uuesti Gruusia peastaapi, et teada saada, kas on nende poolt lubatud abi loota või ei. Saadikute käik jäi tagajärjeta.

Ja siis algas esimene põgenemine Sulevist. Peab nimetama, et kõiki eestlasi tembeldati rohelisteks, kes nii vabatahtlike kui armeenlaste kurjad vastased pidid olema. Muidugi oli siis arusaadav, et noortel meestel külas elamine tõesti elukardetav oli. Paljud läksid siis Gruusia väeliini taha varjule ja mõned jäid Gruusia rahvaväkke vabatahtlikult teenima.

28. aprillil ilmus Sulevi kooli juurde esimene armeenlaste eelluuesalk, umbes 30 meest, kelle komandöriks oli nende kooli õpetaja. Et ta V. Ludvikuga isik-

²⁷ Paar päewa frondi seie jõudmist kutsuti Sulevist V. Ludvik Mikelripši külasse armeenlaste nõukogu istungile, kus seletati, et armeenlased kaitsevad eestlaste huve, aga Gruusia peale lähevad nad poisikesest vana raugani vabatahtlikega käsikäes. V.L.

likult tuttav oli, kutsus ta tema kohaliku kooli juurde ja seletas järgmist: „Mina kui armeenlaste rahvusnõukogu liige austan eestlasi ja oma nõukoguga ühes püüame eestlasi kaitsta vabatahtlike ees.” Eelmisi laskmisi vabandas ta sellega, et nende arvates pidid külas grusiinid sees olema, ja palus kõigile ärapõgenenutele öelda, et nad jälle oma kodudesse tagasi pöördusid. Lisas veel juurde: „Nende päevade sees jõuab vabatahtlike vägi kõik kohale, siis lähme Gruusiale peale ja purustame ta lõplikult, ja siis häda ka teie inimestele, kes Gruusiast leitakse. Nad saavad sealsamas otsa või kui mitte, siis ei saa nad enam oma kohti tagasi.” See salk ei teinud külas midagi paha. Tema sõnu uskudes tulid mitmed tagasi oma kodudesse.

Maikuu esimestel päevadel 1919 algasid armeenlaste röövsalkade metsikud teod, ilma et meie, eestlased, neile selleks vähegi põhjust oleksime andnud. Näis, nagu oleks põrguvürst oma kurjad teenrid kõik valla päästnud. Et noori mehi kodus ei olnud, siis ei saanud nad neid kui „rohelisi” kätte. Aga vanaimeid inimesi peksid nad armutult läbi. Naisterahvaste kallal kustutasid need südamega inimesed oma metsikuid himusid. Mis vähegi väärtuslik asi ja kaasaõetav, see rööviti ära. Majamööbel, seinakellad, muusikariistad lõhuti kohapeal puruks.

Sel ajal algas teist korda külast väljapõgenemine. Enamalt jaolt põgeneti Gruusia väeliini taha. Aga Gruusia väe korda ja kaastundlikku vastutulekut peab südamlikus tänus hindama: nad püüdsid igal pool põgenejaid aidata, nende elu kergendada, annetasid nendele õnnetutele oma igapäevase toidu portsjoneid.

Sulevi lahing, 17.–19. mai 1919 vkj.

Et maikuu esimestel päevadel oli palju vabatahtlike abiväge kohale jõudnud, siis oli midagi tähtsat oodata, mis 16. mail ka sündis. Et mina, nende ridade kirjutaja, kõige selle pealtnägija olin, siis võin sellest tõetruu ja täieliku pildi anda.

Õhtul videviku ajal oli külatänaval hobuste ja inimeste jalaastumist, mis isäranis põlvini ulatavas mudas suurt solinat sünnitas. Sellega ühel ajal tulid minu juurde kolm tuttavat armeenlast, kes ütlesid, et nüüd algab tõsine pealetungimine grusiinidele, ja lisasid veel juurde, et selle polgu juhataja üle tänava olevasse majasse olla läinud. Teadsin, et seal majas kedagi kodus ei olnud ja et see minu endine maja oli, läksin kohe sinna, ennast kui majaperemeest esitlema. Õu oli puupüsti sõjaväge täis tuubitud, majade ukсед kui ka minu endine poeruum olid lahti murtud ja suure kiiruga tassiti heinu ja põhku asemete jaoks sisse, õue peale tehti tuled üles. Toad olid ohvitserisid täis kiilutud, puhtas kambri vedruvoodis puhkas polkovnik *Kardakow* — juba varem mulle tuttav, kevadine karistussalkade juhataja. Paari sõnaga oli tutvustus möödunud. Palusin, et polkovnikuhärra võimaluse korral oma kaasabi osutaks, et tema soldatid ei hakkaks röövima vaest rahvast, kes juba niigi küllalt on armeenlaste poolt kannatada saanud. Lubati, rahustades sellega, et vägivalda keegi pruukima ei hakka.

Head ööd soovides ruttasin tagasi oma maja poole, kuhu ma ära tulles paar armeenlast jätsin kodu hoidma. Ka see oli juba täis tuubitud, nii et jalatäitki maad kuskil ei leidunud, enamalt jaolt ohvitserid. Maitsva kapsasupi, mille kodunt tulles pliidi peale keema jätsin, olid nad, üleannetumad, viimse tilgani nahka pannud, lihast polnud enam rääkidagi. Kõrki meelt ega omavolitsevat valjust ei olnud nende juures esiotsa märgata — kurtsid, et hommikuse tassi teega juba keskpaik kipub õõnsaks minema, ja et heaga läbi saada, andsin omalt poolt ühe leivapätsi ja ämbritäie piima, aga mis see suurele seltskonnale muud kui korraks neelata oli.

Nüüd pöörame jutuga väheke kõrvale. Sulevisse olid kuni selle ajani jäänud mõned julged noored mehed, kes viimase võimaluseni oma kodukoldeid röövsalkade vastu töötasid kaitsta, ja need viis meest istusid hädaohtu aimamata 16. mai õhtul naabri peres õhtulauas. Aga nõndanimetatud tädi Liisa Olev oli sõjaväe liginemist tähele pannud. Suure rutuga jooksis ta naabripere juurde neile sõna viima, et kurja on oodata. Oleks ta paar minutit hiljemaks jäänud, oleksid need vahvad mehed kadunud olnud — neil läks korda tervelt ära pääseda peaaegu vabatahtlike käte vahelt.

17. mai varahommikul olid kõik jalul. Esimene asi: „Anna süüa!” Toiduvoor oli veel siia jõudmata ja nii oli kõigil nälj käes, aga mida võisid need vähesed pered sõjaväele anda — leib võeti viimse raasuni ära, kartulid keldritest, lihapätid aitadest olid poole tunniga tühjaks tehtud. Polkovnik, kellele mina seda lugu kaebama läksin, ütles: „Vabandage, mehed on näljas, neile peab ikka süüa andma. Lõunaks jõuab söögivoor meile järgi ja siis me ei tülita teid enam. Täna õhtuks läheme Mehhadõri, homme purustame Gruusia rinde täielikult, ülehomme oleme juba Gagras — ja nii ei tulegi teil palju kannatada.”

Aitäh hea sõna eest. Kodus, minu kambris, kaardid ees, istusid kõrgemad ohvitserid. Mind kui majaperemeest nemad suurt ei peljanud, küsisid veel teede asjus mitmesuguseid andmeid, mida polnud täielikult kaardile märgitud. Nende juttusid kuulates sain selgusele, et siin, Sulevis Kaukaasia I ohvitseripolk seisis. Siia oodati veel Sotši ja Šilovski armeenlaste дружинасid. Ligi kaudu võis Sulevisse koguneda 3000 tääki, peale selle suurtükivägi ja kuulipildujate komandod.

Ilm oli kena, kevadine, päike tõstis pead üle hõbedakarva Kaukaasia lumemägede tippude. Polkovnik *Kardakow* kamandas väesalkasid pealetungidele, iga kümne minuti järel saadeti rood ühes kuulipildujakomandoga välja. Sulevist kagus tõuseb 225 jala kõrgune mäeahelik, mis põhjast lõuna poole kuni Musta mereni ulatub. Sellel kõrgendikul asus nõndanimetatud roheline ehk talupoegade vägi, mis ainult kolmeliiniliste vintpüssidega varustatud oli, ja millede arw²⁸ sajani ulatus. Vabatahtlike ülesandeks oli ülalnimetatud kõr-

²⁸ Puhtgrammatiliselt võiks arvata, et V. Ludvik räägib siin talupoegade väe suurusel, aga arvestades tema kohati mõnevõrra ebamäärast süntaksit, ei saa päris välistada, et ta räägib kolmeliiniliste vintpüsside (Mosin-Nagant; vene k. *трёхлинейная винтовка*) arvust. *Toim.*

gendik maksku mis maksab tormijooksuga ära võtta, et sellega jäädavalt halvata roheliste tegevus.

Umbes kell kaheksa hommikul raksatas esimene kogupauk Mehhadõri kõrgendikult vastu vabatahtlikele, kes püüdsid pääseda üle Sulevi küla põldude (Lopsta jõe ääres). Siis algas põrguragin. Ühes püssitulega avati ka äge tuli vabatahtlike kuulipildujatest. Polkovnik kiitis oma mehi, öeldes: „Vot, kus mul on mehed, need võtavad 10 rohelist või grusiini ühe vastu, nad on mul sõdades julgeks ja osavaks harjunud.”

Kell kümme saadeti armeenlaste Šilovski družina pahemale tiivale appi, aga tuleandmine ei vaikinud kummalgi pool. Polkovnik nõudis telefoni teel abivägesid.

Kell kaksteist lõunal: tuleliinilt tuuakse surnuid ja haavatuid. Üks haavatutest rääkis mulle ise, et päris võimatu on üle välja ja jõe pääseda: niipea kui lagedale ilmud, puistatakse tabava kuulirahega üle. Ühel korral oli 5. roodul [...] võimalus pääseda üle kitsa põllu ja Lopsta jõe roheliste liinist kuni 500 sammu kaugusele, aga siis oli neid märgatud ja halastamatu, tabav kuulirahe võttis nad enda alla. Oma puruks lastud pahemat kätt näidates lisas ta veel juurde: „Kamandati tuld andma. Niipea, kui laskmiseks pahema käe koos püssiga üle jämeda mahalangenud puu välja sirutasin, tundsin põlevat valu käerandmes. Tahtsin kätt ühes püssiga tagasi tõmmata, aga püss ei liikunud paigast: käsi tolgendas elutult, veel ainult paari soonega koos. Nii juhtus paljudel ja lõppude lõpuks tuli suurte kaotustega tagasi üle jõe taganeda.”

Kell üks lõunal: armeenlaste Sotši družina saadetakse tulle parema tiiva poolt. Polkovnik *Kardakowi* meeleolu on rõhutatud, ja ärevalt mööda palkonit kõndides ütles ta mulle: „Знаешь, Людвик, вот там именно стреляют эстонцы,” ja näitas ise sõrmega Mehhadõri kõrgendikul oleva Dobrovolski viinamarjaaia poole. Jah, vististi oli tal õigus. Juba hakkasid roheliste kuulid Sulevisse ulatuma. Korraga löid mõned kuulid polkovniku pea kohal palkonisse sisse — siis oli vahval polkovnikul jänes püksis ja ta pühkis kui nool punuma lähema naabripere poole, kus kuulide eest paremat varju võis leida. Kella ühe ajal lõunal jõudis Sulevisse vabatahtlike suurtükivägi. Õudse ulgumisega lendasid need surma ja hukatust toovad teraskuulid Mehhadõri kõrgendikkudele, aga õnneks lõhkesid need õhus, roheliste selja taga hallisid suitsupilvekesi sünnitades. Tuleandmine roheliste pool ei vaikinud minutiksiki.

Õhtul kell kaheksa anti ülemjuhataja, kindral Ušakovi poolt telefoni teel käsk taganeda, nimelt 6., 7. ja 8. roodule. Need roodud seisid hommikust saadik tuleliinil ja olid tublisti kannatada saanud. Niipea kui 6. rood külasse tagasi jõudis, algas roheliste poolt hävitav tuleandmine minu ja M. Olevi õue peale. Minu nähes lasti kahel vabatahtlike mehel jalad läbi.

Ööpimedusega ühes vaikis ka sõjamürin. Öösel kell 12 tuli kindral Ušakovilt käsk kogu väerinnal taganeda. Taganemiskäsku oli võimalik edasi anda ainult Kaukaasia I ohvitseripolgule, kellega oli side telefoni teel. Aga 13., 14., 15. ja 16. roodule, kes läksid koos armeenlaste družinadega, ei saanud — ei tea, mis põhjusel — pärast, öösel käsku anda ning nemad jätkasid edasitungi

ja tuleandmist, ehkki nõrgalt. Ööpimedust ära kasutades ja tublide maastikutundjate (armeenlaste) juhatusel läks Sotši družiinal korda merepoolsest küljest nii Mehhadõri kõrgendik kui ka küla ümber piirata. Rohelised, nähes oma jõudude vähesust, otsustasid endi eesliinilt taganeda. Nii taganesid rohelised 17.-18. mai öösel Mehhadõri kõrgendikult heas korras. Samal öösel põgenes ka Mehhadõri küla tühjaks.

18. mai hommikul läksid 15. ja 16. rood ühes armeenlaste Sotši družiinaga Mehhadõri külasse ilma võitluseta sisse. Alustanud seal kohe röövimist, aga see ei kestnud kaua: juba juhtisid rohelised oma püssitule Mehhadõri küla peale, kusjuures Gruusia patareid neid tublisti toetasid. Noh, siis oli armeenlastel tuli takus. Ilma kolmeni lugemata põgeneti Sulevisse tagasi. Mõnel oli siiski sõjasaaki näha: kellel kana, kellel hani või pörsas püssitiku otsas õlal.

18. mail taganeti kogu päev kõike röövides ja endaga kaasa viies Mikelripši külasse, kus asus vabatahtlike peastaap. 18.-19. mai öösel põgenesid viimased vabatahtlike ja armeenlaste väesalgad läbi Sulevi, kusjuures neid alatasa roheliste kuulid saatsid.

Nii lõppes 17.-19. mai 1919. aasta Sulevi lahing vabatahtlikele suurte kaotustega, kuna rohelisest väest keegi surma ega haavata ei saanud, ainult Gruusia eelluuesalgast sai üks mees surma ja teine haavata.

Nagu eespool öeldud, järgnesid koos taganemisega röövimised. Üks niisugune röövimine, kui ei oleks jõudnud seda õigel ajal takistada, oleks võinud Sulevi haridusseltsile tugeva haava lüüa. Asi oli järgmine. 18. mail lõuna ajal istusin oma majakese ees ja vaatasin taganevaid väeosasid. Oma imestuseks panin tähele, et mööda tänavat hobuste seljas mingeid läikivaid nõusid veetakse. Ligemalt silmitsedes aimasin paha. Sulevi pasunakoori riistasid ära tundes ruttasin ilma pikemalt mõtlemata neile tänavale vastu. Armeenlasest ohvitser, kes neid saatis, ütles, täis võidurõõmu: „Vaata, kus on kelmid need eestlased, ei tea, kust nad on kroonu pasunad üle löönud.” Mina püüdsin küll ristiinimese kombel talle selgeks teha, et meil omas külas orkester olemas on ja et siin vargusest juttugi ei või olla, aga kus pöörane armeenlane nüüd seda usub, et niisugust pilli ka talumats võib mängida. Olgugi et ma ise mängumees ei ole, palusin siiski ühe neist pasunatest minutiks minu kätte usaldada, et näidata, et ka mina neile tuule sisse puhun. Anti siis tenorpasun, mis ühe armeenlase seljas kõlkus. Tegin siis karjasarve viisi puhudes väikese proovi. „Vot kus muusikant!” kiitis mees, aga pasunate kätteandmisest polnud juttugi. Kõik minu palved sellel alal jäid tagajärjeta. Nähes, et siin palved mingit mõju ei avaldanud, tegin hoopis teise näo ja ütlesin: „Olen teid inimlikult palunud. Et teie seda tähele ei pane, siis tulen teiega ühes peajuhataja kindral Ušakovi ette, kellega ma isiklikult tuttav olen, ja saan teie peale kaebama ja näitama, kas teil on õigus kooli kultuurilisi õppevahendeid röövida.” See kõva sõna ja vale aitas. Keerati tee pealt tagasi ja toodi muusikariistad minu majasse. Need olid 1 bass, tuuba, 1 bariton, 1 tenor, 1 altsarv ja 1 flööt. Ülalnimetatud pillid kavatseti Gagra linna kindlasse kohta varjule viia, aga enne tuli sõjakära peale, nii et ei saadud neid teatavasse kohta viia. Ehkki nad olid küll Sulevisse ühe talu heinaküüni ära peidetud, leidsid armeenlaste röövsalgad ringi nuuskides need pasunad üles.

Kõiki veretöösid ja röövimisi on siin võimatu ükshaaval üles lugeda, siiski nimetan mõne tähtsama.

20. mail, kui armeenlaste röövsalk jälle Sulevis oma hirmutegusid korda saatis, läksid nad õhtu eel ühte tallu sisse ja hakkasid perenaise kallal vägivalda tarvitama. Naise kisa peale jooksis peremees põllutöölt koju. Tuppa astudes sai ta kuuli rindu. Naine sai õnnekombel mõrtsukate käte vahelt ühes väetima lapsega põgenema ja jooksis alla Sulevisse oma isa juurde. Kohe selsamal õhtul läksime kurja sündmuse kohale. Hirmus pilt paistis meile silma. Õnnetu lebas maja kõrval aia ääres täiesti puruks pekstud peaga, ligidal aia küljes ripnesid juuksed pealuutükkidega, peaja tükid olid ümberringi laiali pillutud, kehasse olid need metsalised 28 täägihava löönud. Tapetu, 25 aastat vana Peeter Kõva, oli Sulevi seltsitegelaste esirinnas, iseäranis oli ta tubli muusikant. Sulevi orkester ja laulukoor saavad teda kaua taga leinama.

Sellel ajal algas kolmas, täielik külast väljapõgenemine. Suurem jagu ja iseäranis nooremad põgenesid Suhhumi sugurahva juurde, kus neid lahkesti vastu võeti, tööd ja leiba pakuti.

Sellel ülikurjal ja kardetaval ajal ei võinud keegi oma elu eest julge olla. Ei tohtinud keegi, kes veel külasse oli jäänud, oma jalga kodunt välja tõsta. Siiski oli tungivalt tarvis viia teadaandeid ja palvekirju vabatahtlike peastaapi, mis Mikelipši külas asus. Selle tähtsa ja kardetava ülesande võttis enda peale kohalik kooliõpetaja Lilli Reiljan: üksinda tõttas ta läbi metsikute armeenlaste väesalkade peastaapi ja andis seal kirjad ära.

Õhtul enne seda, kui ülalnimetatud palvekirjasid J. Teppe talus mõne inimese juuresolekul kokku seadsime, tulin sealt ära koju öösel umbes kella 12 ajal. Peale minu ei olnud kodus hingegi. Nii liginesin üksinda, revolver igaks juhuks käes valmis, oma majale. Pärnapuu all, umbes 25 sammu majast, jäin kuulama, aga ei kripsu ega krapsu — midagi kahtlast kuulda ei olnud. Kui julgelt lagedale välja sammusin, avati minu peale kiirpüssituli, muidugi isiku poolt, kes minu maja nurga juures vahis oli. Ilma pikemalt mõtlemata vastasin talle oma heast revolvrist viie pauguga. Peale viimast pauku kuulsin selgesti, nagu oleks toas mingit mööblit või majariistu ümber lükatud, seejärel oli kuulda inimeste jooksumüdinat alla minu rohuaia poole. Läbi ööpimeduse vaadates nägin üht kogu, kes parajasti üle tee jooksis. Päästsin siis viimase revolvris oleva padruni selle kogu peale lahti. Peale seda oli läbi öövaikuse kuulda, nagu oleks keegi maha kukkunud või mingi asi maha visatud.

Öösel neid taga ajada oleks mõttetut tegu olnud, pealegi veel üksinda. Hommikul, kui paar naabrit minu juurde oli kokku tulnud, hakkasime asja terasemalt järele kaema. Toas olid kõik raamatud-paberid põrandale laiali pillutud, lukud olid lahti murtud. Et meil hinnaline kraam ja riided olid varjule viidud, siis ei läinud neil õnneks palju paha teha: mõned riidehilbud ja hinnalise seinavaiba olid nad jõudnud ära viia, ja lausahtlist raha 75 rubla ümber. Siis läksime jälgi vaatama. Eemalt rohu seest mustendas üks kogu meile silma. Vististi röövel seal maas, mõtlesin mina. Ligemale minnes näeme: minu seinatekk kogu röövitud pesuga ühes kokku rullitud ja paslikuga kokku seotud (paslik oli röövli omandus). Röövlite jälgi uurides leidsime umbes 200 sammu

kaugusel majast metsas põõsa alt rohkesti verd ja veriseid kaltsusid — nii oli röövel oma teenitud palga saanud.

Kohe kolmandal päeval peale seda sündmust sõitis vabatahtlike peastaabist Sulevisse meie palvekirju uuriv komisjon ühe ülemleitnandi juhatusel, ühes temaga sõitsid kohale armeenlaste rahvusnõukogu liikmed. Kõikidest tähtsamatest tapmistest, vägistamisest ja röövimistest tehti protokollid. Komisjoni esimees pööras tähelepanu kõigile meie kaebustele ja lubas jõudumööda olukorda parandada. Sellest ajast vähenesid armeenlaste poolt röövimised, viimane röövkäik oli meil Sulevis jaanipäeval.

Nüüd pöördume tagasi ja heidame lühidalt pilgu nendele, kes olid 17.–19. maini nende kiidetud vabatahtlike vastased seal Mehhadõri kõrgendikkudel. Need olid kohalikud talupojad, kes juba kevadest saadik, püssid peos, endi vabaduse eest ka viimse veretilga töotasid ohverdada. Nende hulgas oli 35% Sulevi küttisid, eestlasi, kes kui mägede kütid oma märkitabamise täpsusega ülikuulsad olid. Peale Sulevi lahingut, kus vabatahtlikud kogu armeenlaste bandega olid sunnitud suurte kaotustega taganema, suurenes roheliste ehk talupoegade vägi vahetpidamata. Nii talupoegadest, kes vabatahtlike surve alt siia põgenesid, kui ka vabatahtlike väest tulnud ülejooksikutest organiseeriti nõndanimetatud roheline kaardivägi, kelle staap asus Mehhadõri külas (kolm versta Sulevist). Need rohelised seisid vabatahtlike ja Gruusia rinde vahel poole peal, aga sõjariistu ja moonu, ülalpidamise ja riided said nad Gruusia rahvaväelt. Roheline kaardivägi oli Gruusia peaväele suureks toeks. Et nad siit ümbrusest talupojad olid, teadsid nad hästi iga teerada ja mäekünkakest ja luurekäikudel etendasid nemad peosa.

Nii tegid ülalnimetatud rohelised juunikuu algusest alates nädalas mitu luurekäiku vabatahtlike poole. Sagedasti avasid nad Sulevist ägeda püssi- ja kuulipildujatule vaenlase eelväe ja postide peale. Et sealtpoolt ka ei vaikitud, on muidugi arusaadav. Vahel röömasid²⁹ need rohelised päris ligi, siis mõni hea kogupauk, ja olid jällegi kui tina tuhka kadunud. Kord päeva ajal tegid rohelised tormijooksu vabatahtlike postide peale, kusjuures üks mees surma ja teine kergelt haavata sai; rohkem kaotusi rohelistel selle suve jooksul ei olnud.

Et need „neetud” rohelised vabatahtlikke alati tülitasid ja hirmul hoidsid, siis püüdsid vabatahtlikud kõigest jõust seda rohelistele kuhjaga kätte tasuda, nimelt roheliste staapi ära hävitada, mis neil aga suurte kaotuste peale vaatamata korda ei läinud. Rohelistele oli alati nende pealetungimine teada, nagu telefoniga teatatult, ja neid ei lastud enam ligemale kui Sulevi küla keskele. Siis hakkasid Mehhadõri kõrgendikud jälle tuld ja tina välja sülitama, ja alati nii tabavalt, et nad Sulevist surnuid või haavatuid taganedes kaasa ei oleks viinud. Rohelistel oli maa kaugus täpipealt teada, nii et nad 3000 sammuni veel hästi võisid tabada.

²⁹ Roomasid (Kirde-Eesti rannikumurdes). *Toim.*

Kord juulikuus läks tugev luuresalk ühes armeenlastega rohelistele peale,³⁰ siis lasti neil meelega hästi ligidale tulla ja seejärel avati surmav püssi- ja kuulipildujatuli sissetungijate peale. Suure vaevaga läks neil korda lõksust pääseda, aga paljud kaotasid oma elu ja tervise, iseäranis armeenlased, kes sellest päevast enam vabatahtlikega ühes sõjakäigule ei tulnud. Oma alati nurjunud katsete pärast olid nad tulivihased Sulevi elanikkude peale, kes pidid nende liikumistest rohelistele teada andma. Siis ei halastatud kellegi peale, võeti kaasa kõik, mis vähegi võtta kõlbas. Kõiksugused loomad tapeti peremehe oma silma all ja viidi ära. Iseäranis augustikuus, kui Odessa ja Musta mere polgud liinil seisid, ei olnud röövimistel mingit piiri; eriti rinde ligidal tuli elanikkudel tõsiselt kannatada.

Nii kestis püsside ja kuulipildujate ragin vahetpidamata kogu 1919. aasta suve, aga oktoobri algul jäid vabatahtlike luurekäigud ära ja seda nähes julgesid paljud põgenikud tagasi pöörduda oma paljaksriisunud ja lõhutud kodudesse.

Luurekäigud roheliste poolt aga sagesid. Novembrikuus peeti Gagra linnakeses Musta mere kubermangu talupoegade I kongress. Saadikuid oli ilmunud vähesel arvul, sest üle rinde oli raske pääseda. Siiski võeti vastu resolutsioon, kus vabatahtlike vägi kahjutegevaks tunnistati, ja et tema sugugi talupoegade huvisid ei kaitsnud, vaid neid hullemlt kui iialgi oma ikke alla rõhus, siis valiti Musta mere kubermangu vabastamise komitee (Комитет Освобождения), kellele tehti kohuseks vabatahtlike vägi Musta mere kubermangust heaga või kurjaga välja tõrjuda.

Et headusega ega seadusega siin midagi teha ei olnud, siis hakati uue aasta algul 1920 vägede organiseerimisega peale, tehti mitmesuguseid eeltöid ja -plaanisid, saadeti ka armeenlaste poole agitatsiooni otstarbel saadikuid. Kui kõik oli täpipealt teada — vaenlaste arv ja nende positsioonid —, siis algas vabastussõda elu ja surma peale. Ja see algas Sulevist, nagu järgmised read tõetruult tunnistavad.

Sulevi lahing, 27.–28. jaanuar 1920 ukj.

Kevadine lahing peeti Sulevi küla idapoolses otsas ja vabatahtlikud olid pealetungijad, aga 27. jaanuaril algas lahing põhja- ja läänepoolsetest külaosadest ja seekord olid pealetungijad rohelised ehk talupojad.

Nii oli pealetung 27. jaanuari ööseks kindlaks määratud. Juba õhtul algas vägede kogunemine peapunkti, s.o. Sulevi koolimaja juurde. Vägede tulek kestis kella kolmeni öösel. Koolimaja juures jaotati väed kolme družiinasse. Pahema tiiva, II družiina juhatajaks määrati hulljulge gruusalane Dzidziguri. Tema juhatuse alla käisid gruusalased, pooled Sulevi küla kütid, Mehadõri ja Baroni venelased ja moldaavilased. Keskmise tiiva, I družiina juhatajaks määrati kapten Kazanski. Tema komando alla käisid Sotši ringkonna ärapõgenenud talupojad ja pooled Sulevi kütid. Parema tiiva juhataja kohuseid täitis ülemlleitnant Skobelev. Selle alla käisid Venemaalt siia põgenenud enamlased

³⁰ Neid oli koos armeenlastega umbes 150 meest. V.L.

ja Denikini vabatahtlike väest tulnud ülejooksikud. Sellel, III družiinal oli kõige raskem ülesanne: nad pidid Denikini vabatahtlike rinde paremalt poolt ümber piirama ja neil tuli minna versta 15 läbi sügava lume, üle mägede ja orgude. Teejuhtideks läksid priitahtlikult viis Sulevi kütti, kes jahimeestena seda maastikku hästi tundsid. Igal družiinal olid juures kuulipildujakomandod.

Öö jooksul omandas Sulevi kooli ümbrus täiesti sõjalaagri ilme. Kohe loodi siia välistaap, punase risti osakond, niisamuti sõjariistade ja moonalaadu, ka veeti siia rikkalikult valmis leiba ja konservisid. Peajuhatajaks sellel rindel oli komitee poolt määratud kapten Utšadze, kes Sulevi koolimajas asus. Rohelise väe peajuhatajaks oli samuti komitee poolt valitud ja määratud polkovnik Voronovitš, kes Pilenkovo külas (all mere ääres) asus ja Suleviga telefoni teel ühenduses oli.³¹

28. jaanuari hommikul kell neli mindi pealetungile. Kõige esimesena jõudis koidu ajal keskmine tiib, I družiina Kazanski juhatusel Sulevist läbi vaenlase positsioonidele.³² Lühikese, aga ägeda tuleandmise järel andis vaenlane end vangi. Nende hulgas oli palju surnuid ja haavatuid, rohelistel kaotusi ei olnud. Juba hommikul kell kaheksa toodi Sulevisse suurel arvul sõjavangisid ja haavatuid, kellele sai siin esmaabi antud ja kes peale seda saadeti ühes vangidega Pilenkovo külasse peastaapi.

See, keskmise tiiva operatsioon läks hästi, aga pahemal tiival, II družiinal olid sel ajal palju raskemad tunnid läbi elada. Neil tuli vaenlase ägeda tule all üle Sulevi ja Šilovski lagedate väljade vaenlase positsioonid tormijooksuga ära võtta. Sellel tormijooksul sai üks grusiin kuuli rindu.³³ Mitmed said haavata, aga selle peale vaatamata võeti esimesel päeval eesliin ära. Teisel päeval, kui abiväge juurde tuli, võeti pealiin, Šilovski mägi tormijooksuga ära — ja sellega oli Denikini vabatahtlike kindlustatud rinne läbi murtud.

Aga parem tiib, III družiina jõudis tee pikkuse ja sügava lume tõttu aeglaselt edasi. Kohale jõudes leidsid nad, et liinil olnud vabatahtlike väed olid ära põgenenud; maha oli jäetud kõik söögitagavara ja muid sõjatarbeid. Nii ei tulnud paremal tiival tulevahetust ettegi.

Mere pool ei tulnudki mingeid lahinguid ette. Sealne suurtükivägi nägi, et ülevalt mägedest oli rinne läbi löödud ja kõiksugune ühendus katkestatud, ning korjas oma kolu kokku, et enne kui hilja veel suure kiirusega üle Adleri raudsilla jõuda; aga nad kõik langesid roheliste kätte.

Laupäeval, 31. jaanuaril viidi kõik Sulevis olev — staap kõigi osakondade, sõjariistade ja mitmesuguste moonaladudega — Sulevist Adlerisse.

Nii lõppes 27.–28. jaanuari 1920. aasta Sulevi lahing õnnelikult roheliste täieliku võiduga. Sel ajal tegi Sulevi küla mis vähegi võimalik, et võitu kiirendada

³¹ Pilenkovi ja Sulevi vaheline kaugus on 13 versta. V.L.

³² Nii tasa ja ettevaatlikult mindi ligi, et vahid tabati une pealt. V.L.

³³ Langenu Andrei Peradse puhkab Sulevi surnuaial, kus ta sõjaväeliselt maha maeti. V.L.

ja sellele kaasa aidata. Sulevlased olid kui üks mees sõjajalal. Iga mees, kes suutis laskeriista kanda, sammus otsekohe lahingusse. Raugad, kes lahinguraskusi kanda ei suutnud, seisis ratsahobustega staabis ja täitsid kullerite ja valvurite kohuseid. Naisterahvad korraldasid halastajaõdede salga. Küla anetas mitmesuguseid toiduaineid haigetele ja haavatutele. Lahkumise puhul andis Sulevi komandant sm. Võkrõstjuk 31. jaanuaril selleaegsele Sulevi komissarile tänukirja (tunnistuse) järgmise sisuga:

Удостоверение

Копия

Настоящим удостоверяю что Комиссар дер Сулево В. Людвиг вполне добросовестно исполнял свой долг, точно исполнял все распоряжения Военных властей Комитета Освобождения и тем самым способствовал победоносному тействию наших Кресть. войск и делу освобождения Черноморск. Губерн. Констатируя это как факт, я приношу мою искренно благодарност всем Сулевцам в лице Вашего Комиссара Людвига, поздравляю с победой над врагами Народа и твердо надеюсь что Сулевцы всегда будут свободными гражданами - но не рабами. Да здравствует труд, свобода, равенство и братство.

Комендант Сулево С. Выкрыстюк

31/I 1920 года.

Ümberpanek

Tunnistus

Sellega tõentan et Sulewi küla kommissar Wil. Ludwik täitsa ausasti täitis oma kohuseid, wiies täpselt ellu kõik Wabastamise Komitee korraltused, ja sellega kaasa aitas talupoegade sõjawägede võidurikkale edasi tungimisele ja Mustamere Kubermangu wabastamisele. Konstateerides seda kui fakti, awaldan kõigile Sulewlastele kommisar Ludwiku näul südameliku tänu, ning terwitan neid wõidu puhul, mis saawutatud rahwa waendlase üle. Loodan kindlaste et Sulewlased jääwad, jäädawaks ajaks wabateks kodanikuteks kuid mitte ialgi orjadeks. Elagu töö, wabadus, ühtlus ja wendlus.

Sulewi komendant S. Wõikristjuk

31/I 1920 a.

Peale ülalnimetatud sõjapäevi jätkasid Sulevi kütid võidurikkalt sõjakäiku kuni Sotšini. Kõik tulid sõjatulest karastatuna tervelt koju tagasi ja sellega oli Musta mere kubermang vabatahtlikest täiesti puhastatud ning uut korda ja seadust hakkas looma talupoegade kogu konverentsil, mis kutsuti kokku Sot-

ši linna 4. märtsiks 1920. Iga 150 täisealise pealt pidi määratama üks saadik. Sulevist said valitud Hindrek Ludvik ja Vol. Glück.

Ülalnimetatud konverentsil valiti nõndanimetatud vabastamise komitee, kuhu kuulusid igast seisusest isikud, välja arvatud mõisnikud. See komitee püüdis oma tegevusega kõige paremat korda ja seadust jalule seada, mis kõigile kodanikkudele pidi meeldima. Igasse külasse seati kohalikest 19–35-aastastest kodanikkudest kokku maakaitserood. Sulevi roodu ülemaks valiti palju aastaid sõjategevuses olnud Jul. Olev.

Elu näis juba rahulikele radadele pööravat. Lootusrikkalt julgeti juba tulevikku vaadata, vargust ega röövimist ei tulnud kuskil ette. Aga lääne poolt kerkis üles must piksepilv, mis Musta mere rannas vabastamise komitee selle kuldsete plaanide ja töörikka tegevusega lõplikult purustas.

Kui Doni, Kubani ja Tereki kasakate väed ühes vabatahtlikega olid sunnitud punaste võimsate löökide eest Kubanimaalt Musta mere randa põgenema, siis püüdis vabastamise komitee teha kõik, mis tema võimuses seisis, et neid siia tulemast takistada, aga selle ülevõimu vastu oli kõik tühine.

Ka sel ajal, 26. märtsil kutsuti kõik Sulevi kütid vabaduse lipu alla. Koos peajuhataja Voronovitšiga olid nad kõige viimased sõjaliinilt lahkujad. Vabastamise komitee oli sunnitud kõigi oma osakondadega põgenema mägedesse Aibga külla, kuhu kasakate parved ei sõandanud minna. See näljane põgenejate hulk, ligi 100 000 inimest, kes oma toiduvoorid kõik taganedes punasele väele olid jätnud, langesid kui rohked rohutirtsude parved juba enamalt vabatahtlike väe poolt riisutud ja näljale pühendatud Sotši ringkonna peale. Nad riisusid, röövisid ja rekvireerisid kõike, mis vähegi inimestele ja hobustele söögiks kõlbas.

17. aprillil sõitis Sulevisse ohvitseride ratsasotnja. Üks nende hulgast, Jüri Vladimirovitš oli Sulevi komandandiks määratud. See komandant asutas Sulevisse kohalikest kodanikkudest toitluskomitee, kelle otsuse ja heaksarvamise järgi külast toidumoonna välja anti.³⁴ Mis rekvireeriti, maksti kohe Denikini või Rostovi rahatähtedes välja, selleaegse taksi järgi järgmiselt: maisi puud — 600 rubla; kartuli puud — 800 rubla; liha puud — 3000 rubla; heina puud — 100 rubla. See sotnja püüdis rahvaga hästi läbi saada. Nende hulgas oli ka elukutselisi artistisid, kes Sulevis olemise ajal sulevlastele mõnegi lõbusa tunni sellel raskel ajal pakkusid.

22. aprillil lahkus eespool nimetatud sotnja Sulevist. Asemele tuli osseetide ratsasotnja, kes küla poolt valitud toitluskomitee korraldusi ei arvestanud. Jälle algasid Sulevis vägivaldteod koos liialdase rekvireerimisega. Et kuidagi sellele piiri panna, sõitsid küla poolt saadikud palvekirjaga Adlerisse Kubani korpuse komandöri Šifner-Markevitši jutule. Sulevist said saadetud V. Ludvik ja A. Leht. Komandör võttis saadikud lahkesti vastu ja kirja läbi vaadates ütles neile: „Meil kehtib sunduslik seadus, et kõik, mis võetakse, peab välja makstud saama, aga siiski leidub ka neid, kes sellest seadusest kinni ei pea ja

³⁴ Nagu kindlaist allikaist teada, oli Sulevi külal ainult see õnn, et ta võis toitluskomitee enda keskel valida. V.L.

omavoliliselt talitavad. Aga mina ei või siin midagi teie kasuks teha. Oleme niisugusesse olukorda sattunud, siis peame ka püüdma [...] leiba võrdselt jagada. Teie heaks võin ainult seda teha, et määrän Tereki kasakate seast uue komandandi.” Kirjutas siis kohe selleks oma päevakäsu, mille saadik A. Leht samal päeval divisjoniülemale ära andis. Kohe 24. aprillil vahetati osseetide sotnja Tereki kasakate sotnja vastu välja ja vägivallateod vähenesid silmanähtavalt.

Nagu eespool nimetatud, elutses roheliste staap (koos vabastamise komiteega) Kaukaasia mägede keskel Aibga külas rahulikult edasi ja saatis sealt aegajalt võitlushimulisi partisanisalkasid välja. Iseäranis kuulus oli Roštšenko salk, kes oli hästi varustatud mitmesuguste sõjariistade kui ka meeste poolest; siis veel *Palei* 50-meheline salk — sellel puudusid kuulipildujad. See *Palei* üksus oli laagris ülevalpool Sulevi küla ühe vana kloostri varemetes. Tereki kasakate Sulevis viibimise ajal oli näha *Palei* salga luurajat, kes Sulevi küla täiskogu koosolekul osavalt küla peremeeste hulka mõistis seguneda, nii et ta kasakate silmis täiesti tähele panemata jäi. Luuraja *Tserniisi* ülesanne oli kasakate arv ja olukord teada saada. Nendele peale langemine oli *Palei* poolt määratud 29. aprilli ööseks. Aga 28. aprilli päeval lahkus kolmas Sulevi komandant, s.o. Tereki kasakate sotnja jäädavalt Sulevist. Lahkumise puhul ütles komandant: „Peale meie sotnja ärasõitu ei tule enam Sulevisse komandanti ega korra hoidjaid. Hoiatan teid kasakate salkade eest, mis võivad veel Sulevisse tulla.” Seda kuuldes tulid Sulevi sõdurid kokku ja asusid kaitsjatena Sulevisse tulevatele teedele ette.

Et *Paleil* korda ei läinud Sulevis olevatele kasakatele peale tungida, siis tegi ta 30. aprillil üle Sulevi Salme küla poole sügava luurekäigu. Salme küla ülemisel serval tekkis neil kokkupõrge kasakatega, kusjuures kaks meest kasakate hulgast surnuna maha jäid, teised aga põgenesid ülepeakaela alla mere poole. Lahinguplatsile jätsid nad 13 hobust, mis kui sõjasaak õhtul Sulevisse toodi. Ka sellel luurekäigul etendasid Sulevi kütid peaosa.

1., 2. ja 3. mail oli iga päev tulevahetus kasakate röövsalkade ja Sulevi kaitseväge vahel. Paljud neist röövlitest jätsid oma elu ja tervise Sulevi maleva osavalt sihitud kuulide all. Nii võtsid Sulevi kaitsjad [*kohale kirjutatud: Joh. Kask*] 3. mail 34 ratsakasakat lühikese tuleandmise järel vangi. Hobused ja sõjariistad said neilt ära võetud, aga riided ja raha jäeti neile alles ja nad saadeti üle Kaukasuse mägede oma kodumaale tagasi.

Et Sulevis oli veel oodata suuremaid lahinguid kasakate röövsalkadega, mille jaoks oma jõud näis väike olevat, siis saadeti saadikud Gruusia staapi, et teada saada, missuguse seisukoha võtavad gruusalased sel puhul, kui talupoegadel tuleb Sulevis tõesti veel kasakate röövsalkadega lahingut lüüa. Saadikuks saadeti Sulevist V. Ludvik ja Salmest M. Timmerman. Staabiülem kapten *Dabidse*, kes saadikud ülilahkesti vastu võttis, lubas abi saata, kui meil peaks röövijate vastu abi tarvis olema.

Aga 5. ja 6. mail viisid Inglise sõja- ja transpordilaevad Jermolovski juurest mererannalt viimased kasakad ja kalmõkid siit ära Krimmi, muist põgenesid

Gruusia territooriumile, üks jagu Kubani kasakaid eesotsas kindral Morozoviga (45 000 meest) andsid endid punasele väele vangi.

Nende põgenejate kurba ja viletsat seisukorda on võimatu paberile paigutada. Kui laviin hakkab kõrgelt mägedest alla veerema — esiteks ikka väiksemaid osasid endaga kaasa kiskudes, kuni viimaks kõigi kaasavõetud osadega all oru põhjas pihuks ja põrmuks langeb —, nõnda oli lugu ka nende 100 000 põgeneva sõjaväelase ja teiste sõjajooksikutega, keda see põgenejate laviin oli kaasa kiskunud. Nii kodust võetud kui ka röövimisega ja rekvireerimisega saadud toidumoon oli juba otsa saanud, Gruusia rohkem näljaseid oma riiki ei lasknud — ja siis oli hirmus külaline Nälg neil varaks, tüki leiva eest andsid ära hobused, vankrid, sadulad ja muud asjad. Inglise laevad ei võtnud lisaks inimestele mingit kraami peale ja kui punaste sõjamürin lähenes, põgeneti ülepeaekaela laevadele kõike oma varandust maha jättes. Nii mererand kui ka lähemal olev mets olid täis kaameleid, hobusevankreid, sadulaid ja kõik-sugu sõjariistu. Ümbruskonna talupojad korjasid muist hobuseid endile, aga need kui piinatud loomad surid haiguste ja sügeliste kätte viimseni ära. Nii-sugusel põgenemisel kaotas mees oma naise, lapsed oma vanemad jne.

Juba 7. mail jõudsid kohale punased, kes kasakatest maha jäänud varandused ära korjasid.

9. mail jõudis Sulevisse esimene punaste rood komandant Sarkissoviga ja pataljoniülem *Dironow*. Nimetatud päeval oli ka Sulevi täiskogu koosolek, siis oodati põnevusega uute, veel tundmata võõraste siiajõudmist.

Esiteks jõudis kohale ülalnimetatud pataljoni ja polgu ülem *Dironow*. Koosoleku juhataja V. Ludvik ja küla komissar J. Lindvest võtsid väravas võõraid vastu. Koosolekusaali astudes tervitas sm. *Dironow* koosolijaid järgmiste sõnadega: „Tervitan teid, eestlased, ja soovin teile kultuuritöös, mis mulle siin igal pool silma paistab, kiiret edasijõudmist! Tänan teid, eestlased, et olete aidanud tasandada teed vabadusele, võideldes ühiselt Denikini ja Škuro vägede vastu. Kõiki tulirelvi, mis teie käes on, võite julgesti avalikult kanda. Mingisugust rekvireerimist ei tohi olla. Kõige väiksemastki vargusest või omavolist meie soldatite poolt palun kohe teada anda ja süüdlased langevad sõjaväljakohtu alla.” Küla valitsuse kohta toonitas *Dironow* järgmist: „Teie peate valima kolmeliikmelise komitee, mis koosneb eesistujast, tema abist ja sekretärist, ja seda komiteed nimetatakse revolutsioonikomiteeks (революционный комитет).” Ja lisas veel: „Meie vahekord Gruusiaga on veel selgitamata. Võib võimalik olla, et meil tuleb lähemal päeval neile peale tungida. Siis teatan, et Sulevisse suurel arvul sõjaväge tuleb, kellele võimaluse korral eluruume palun muretseda.”

Nii tuli 10. mail Sulevisse 298. jalaväe-kütipolk 34. diviisist, kelle ülem ennemalt nimetatud sm. *Dironow* oli. Sõjavägede ja moonu vedu Sulevisse kestis 20. maini, ja oli midagi hirmsat oodata.

Aga 21. mai hommikul lahkus punaste vägi Sulevist ja meie teada oli uut väevahetust oodata.

Endi imestuseks nägime 22. mail Sulevisse ilmuvat sõjariistadeta Gruusia ratsaväesalka. Meie küsimiste peale vastas Gruusia ohvitser: „Meie rahuläbirääkimised punastega andsid rahuldavaid tagajärgi, nii et see maariba Psou ja Mehhadõri jõe vahel 10 külaga jääb erapooletuks maaks, kus teie ise peate endi peale võtma küla omavalitsuse korraldamise ja kaitseväge (miilitsa) asutamise.”

Nõnda sai Sulevisse asutatud vabatahtlik miilitsaosakond 34 mehest, kelle ülemaks valiti Vol. Glück.

4. juulil käsutati kõik täiskasvanud alla Jermolovski linna, kuhu oli ilmunud Gruusia volinik polkovnik *Lawktadse*, kes tuli punaste armee nõusolekul sisse seadma korralikku kaitseväge (miilitsaväge), sest mitmes kohas erapooletul maal tuli tihti röövimisi ette. Sulevisse jäid kõik endised miilitsad edasi ilma palgata vabatahtlikult teenima, ainult neli militsionääri ja küla komissar said palka Gruusia valitsuse poolt, kes end 4. juulist erapooletu maa peremeheks luges.

Kiites peab iseloomustama seda selleaegset korda ja seadust, mis kestis 4. juulist 1920 kuni 19. veebruarini 1921. a. Ükski tõrjuv vägi ei takistanud sind kauplemises, ettevõtmistes ega läbikäimises. Üldse tuldi eestlastele valitsuse poolt igal pool ülilahkesti vastu.

Et vahekord Gruusia ja nõukogude valitsuste vahel sõbralik näis olevat, siis seisis ka hoopis vähe väga nõukogude piiril Psou jõe ääres ja see andis põhjust mitmesuguseks kontrrevolutsiooniliseks tegevuseks, mida allpool näha saame ja mille all ka Sulevi kodanikkudel tuli kannatada.

30. juuli öösel oli Gruusia ja nõukogude piiril (Psou jõe ääres) kuulda ägedat kuulipilduja- ja püssilaskmist, mis lühikese aja järel vaikus. 31. juuli lõuna ajal kogunes Sulevisse salk tundmatut sõjaväge. Selleaegne Sulevi komissar V. Ludvik nõudis viivitamata nende lahkumist Sulevist, et mitte anda põhjust erapooletuse rikkumiseks. Ka saadeti erapooletu rajooni komissari juurde jalamaid kohalik militsionäär teatega nende külas viibimise kohta. Selgus, et ülalnimetatud väesalk, kelle komandöriks oli kindral Muravjovi poolt nimetatud polkovnik Lopatin, oli püüdnud ööpimedust ära kasutades piiril olevaid vahiposte vallutada ja Sotši ringkonnas nõukogude valitsuse vastu mässu tõsta, mis neil inimjõudude ja sõjamoona puudusel korda ei läinud. Nii tuli neil taganeda erapooletule maale ehk Gruusia territooriumile.

Kindral Muravjov, väike kõhn mehike, kogus oma mehed kokku ja sõnas neile: „Mu sõbrad! Et meil siit, Musta mere kaldalt on võimatu punastele peale tungida, sest meil puudub siin seljatagune, siis viin mina teid üle Kaukasuse mägede oma isamaale Kubani, kus sõbrad meid ootavad ja kus meie võime üheskoos kasulikult töötada punaste vastu. Aga me lähme sinna sõna tõsisel mõttel tundmata teid mööda, näljasuremale vastu. Kes tunneb enese selleks jõuetu või haige olevat, see jäägu siia maha.”

Kohe sai Sulevi miilitsavägi kokku kutsutud ja teatud kohtadesse vahti pidama seatud, et nad siis, kui tarvis — vägivalla või röövimise korral ülalnimetatud väesalga poolt — võiksid sellele piiri panna ja küla kaitsta. Käsk täideti

täpselt ja tunni aja jooksul olivad kõik kohaliku komissari juures kohal. Oh, kui suur oli vahe nende ja Muravjovi väesalga vahel! Sulevlased, noored priskek mehed suvistes ülikondades, hiilgavad head püssid, padrunirihmad risti üle õla tõmmatud, nägid Muravjovi meeste kõrval välja kui terasest valatud, Muravjovi omad aga kui surmavarjud: näljased, räbalates ja närudes, ka sõjariistad olid neil mitmesüsteemilised ja ei olnud ammu puhastamist näinud.

Nagu eespool nimetatud, tegi kindral Muravjov komissari nõudmisel kähku külast minekut. Kohale jäi ainult kahjutunne nendest õnnetumatest, kes oma ülemuse meelitusi ja lubadusi rumalalt uskudes õnnetuse sisse said veetud. Nagu pärast kuulda oli, jõudsid neist vähesed Kaanani töötatud maale ehk Kubanisse, suurem osa said üle Kaukasuse mäestiku rännates nälja ja haiguste läbi surma.

24. augustil 1920 rändas Kubanimaalt salk ratsaväge polkovnik Ulagajevi juhatusel üle Kaukasuse mägede Sotši ringkonda ja alustas punase sõjaväega võitlust Gruusia piirist — Psou jõest — alates Sotši ja Tuapse poole. Jällegi puudus neil jõud, nii inimeste kui ka sõjamoona poolest. Taganeti kiires korras üle piiri Gruusia territooriumile, kus punased neid kuni Mikelripši küalani taga ajasid ja seal ümbruskonna ägeda tule alla võtsid. See Ulagajevi väeosa läks varju ja peitis enese Kaukasuse mägedesse ja orgudesse ära. Vahetevahel oli nende väeosi kuskil mägede nõlvadel või läbikäidamatutes metsapadririkutes näha. Tihti nähti neid ka Sulevi külas, aga talupoegadele nad mingit kahju ei tekitanud.

16. septembril taganes Kubani kasakate vägi üle Kaukasuse mägede Musta mere randa, umbes 15 000 tääki kindral Gvozdikovi juhatusel.

Et Gvozdikovil Kubanis asi halvasti läks, sest tal puudus seal sõjamoona, aga Musta mere rannal lootis ta Wrangeliga ühendusse astuda, ja et mägedes varjul olevad ulagajevlased neile veel appi tõttasid, siis jätkati punastele pealetungimist suure õhina ja energiaga, kuid ka see ei õnnestunud. Nagu teada, puudus Wrangelil võimalus neid siin toidu ja kõiksuguse muu moonaga varustada ja jällegi taganeti üle piiri. 9.–10. oktoobri öösel oli Sulevi küla neid täis kiilutud. Ehkki Sulevi tublid militsionäärid püüdsid nende külassetungimist takistada, oli siiski täiesti võimatu niisugusele sõjaväevoolule vastu panna. Mitmetelt väeosadelt võtsid nad siiski sõjariistad ära, mis järgmistel päevadel Gruusia valitsusele ära anti.

Sulg ei söanda seda südantlõhestavat pilti paberile paigutada. Vihma tuli kui ämbri servast. Luuni läbimärjad, väsinud, näljased inimeste kogud liikusid vaevu jalgel seistes põlvini mudas tammudes edasi. Hobused väsisid, kukkusid ratsanikkudega mudasse või kuskilt kuristikku servalt alla, kust veel inimene suure vaevaga oma elu päästis.

10.–11. oktoobri öösel seisid Sulevis Kubani sõjapõgenikud: oli mehi, naisi ja lapsi. Nutt ja meelega olid nende ainsad sõbrad ja trööstijad. Mingit vägivaldat nende poolt ette ei tulnud, ainult Kristuse nimel paluti mingisuguseidki toiduaineid. Nii lõppesid 1920. aastal kõik need õnnetud operatsioonid Musta mere kaldal, mida Kubani kasakad siin punaste vastu ette võtsid.

Ja igal korral tuli iseäranis Sulevi külal nende all kannatada. Siiski, palju te-
gid kohaliku küla kaitseks ja kasuks Sulevi tublid militsionäärid, kes kõik
nende bandede liikumise ja siin lähedal olemise ajal, sõjariistad peos, oma
küla valvamiseks ja kaitsmiseks nii ööd kui päevad endi määratud postidel
seisid.

1921³⁵

19. veebruaril kuuldus mere poolt kõva suurtüki- ja püssitule kära. Juba il-
muski Sulevisse polk punast sõjaväge, kes Gruusia väele pahemalt tiivalt
peale tungisid (sest et Gruusia ei täitnud rahulepingus tehtud seadusi). Kord
punases väes oli laitmata, mingisugust vägivalda ega omavoli tarvitamist ei
tulnud ilmsiks. Nii lõppes see mitmeaastane kartus ja valvelolek, sest teada
oli, et meid kaitseb nüüd tubli punavägi.

³⁵ Käekirja järgi otsustades näib järgnev lõik olevat kirjutatud hiljem kui ülejäänud
osa V. Ludviku Sulevi ajaloost. *Toim.*

Tekstis mainitud inimesi

Nimekirja koostas toimetaja.

Sulevi elanikud

Alvein, J.
Angelstok, Anton
Angelstok, H.
Aule, Mihkel (Suure-Jaani khk-st)
Bachman, A.
Ditjätkin, Saw.
Einstruk, Kustav
Freiberg, Johan (Suure-Jaani khk-st)
Glück, N.
Glück, Vol.
Gussev, Mihhail (Sulevi kooliõpetaja Moskvast)
Heilman, A.
Heilman, Johan (Kolgast)
Heilman, Tõnu (Kolgast)
Heindrik, Aadu [Hendrik?, Eindrik?] (Suure-Jaani khk-st)
Heindrik, T. [Hendrik?, Eindrik?]
Heinman, A.
Heinman, G.
Hion, E.
Hion, Jaan (Sulevi kooliõpetaja Punase-Lagedalt)
Johanson, H.
Johanson, Jaak (Suure-Jaani khk-st)
Johanson, Joh.
Johanson, Jüri (Suure-Jaani khk-st)
Juhkum, Hindrek (Põhja-Kaukaasiast Allmäelt)
Juhkum, Ludvi (Põhja-Kaukaasiast Allmäelt)
Juhkum, Pearu (Põhja-Kaukaasiast Allmäelt)
Jurna, Johan (Torist)
Jõepere, Kustav (Põhja-Kaukaasiast Livooniast)
Kask, Johannes
Kera, Jüri
Kevvai, Joel (Rõuge khk-st)
Kirchberg, Jüri (Sulevi kooliõpetaja Pilstverest)
Kisler, Peeter (Põhja-Kaukaasiast Livooniast)
Koba, A.
Koba, Jüri (Anijalt)
Koba, K.
Kori, Johannes (Põhja-Kaukaasiast Livooniast)

Kosenkranius, August (Volvvetist)
Kramm, Karel (Tallinnast)
Kratsof, Johannes [Krawtsow, Kravtsov, Kratsov]
Kuldkepp, And.
Kuznetsov, Fjodor? (Sulevi kooliõpetaja Kubanimaalt)
Kõva, Peeter
Leht, A.
Leht, Johannes
Leht, Joosep
Leis, Gustav
Leis, Johan (Rõuge khk-st)
Leks, Jaak (Suure-Jaani khk-st)
Leks, Jaan (Suure-Jaani khk-st)
Leks, Jakob (Suure-Jaani khk-st)
Leks, Jüri (Suure-Jaani khk-st)
Leks, Peet (Suure-Jaani khk-st)
Lesdorf, T.
Lesnjaka (sünd. Blum; Sulevi kooliõpetajanna, sakslanna)
Lindvest, Johan
Lindvest, M.
Ludvik, Hindrek
Ludvik, Juuli (neiuna Olev)
Ludvik, Jüri
Ludvik, Villem
Lõuke, Jüri [Lõoke?] (Kolgast)
Lätt
Malv, Ado
Maran
Martz, Albert (sakslane Novoginka külast)
Männikson, Tõnis (Torist)
Norberg, Julius (Põhja-Kaukaasiast Allmäelt)
Norberg, Kustav (Põhja-Kaukaasiast Allmäelt)
Norberg, Tõnis (noorem; Põhja-Kaukaasiast Allmäelt)
Norberg, Tõnis (vanem; Põhja-Kaukaasiast Allmäelt)
Olev, Johan (Kolgast)
Olev, Julius
Olev, Liisa
Olev, Mart (Vohnjast)
Olev, Toomas
Orgusaar, G.
Puman, A. [Puuman?]
Puman, Mihkel [Puuman?] (Põhja-Kaukaasiast Allmäelt)
Puman, Peeter [Puuman?] (Põhja-Kaukaasiast Allmäelt)
Puman, V. [Puuman?]
Pöder, Mart (Sulevi kooliõpetaja Tarvastu khk-st)
Pöder, Tiina (sünd. Ramjalg)
Põldsam, Markus (Põhja-Kaukaasiast Livooniast)
Ramjalg, Jaak (Suure-Jaani khk-st)
Ramjalg, Jaan (Suure-Jaani khk-st)
Raudmund, Rudolf (Sulevi kooliõpetaja Peterburi kubermangust Vohana asundusest)

Reiljan, A.
Reiljan, Lilli (Sulevi kooliõpetajanna, pärit Jõhvist)
Reinol, August
Silberant, Hindrek [Silberand]
Skläär, Nikolai
Skrobanskaja, Marija
Skrobanski, Georgi (Sulevi kooliõpetaja Põhja-Kaukaasiast)
Taranov, Pavel Andrejevitsš (Sulevi kooliõpetaja Kubanimaalt)
Teppe, Johan (Sagadist)
Teppe, Joosep
Tikk, Jaan
Timmerman, Tõnis
Tinnart, August
Tinnart, Peeter (Rõuge khk-st)
Tint, G.
Tint, Peeter (Põhja-Kaukaasiast Livooniast)
Tsernägin, Madis
Vatman, J.
Vatter, A.
Vatter, Johan (Põhja-Kaukaasiast Allmäelt)

Teised

Awtserenko (Adleri metsaülem)
Block, Mih. (Salmes)
Buschmann (maamõõtja)
Dabidse (Gruusia staabiülem)
Denikin (kindral)
Dironow (punaste pataljoniülem)
Dzidziguri (komandör talupoegade väes)
Faitis (Inglise kolonel)
Floren, M[artin] (parteitegelane Leningradist) [Ludvikul: *Floorin*, *Flooren*; arvatavasti Martin Floren, parteikomitee sekretär, kes 1937 nõukogude võimu poolt maha lasti]
Gartsilov, Afanassi (kohalik talupoeg)
Gedevanov (kindral, Gruusia vägede ülemjuhataja)
Girgenon (pastor)
Gvozdikov (kindral)
Hansov (Leningradist) [Ludvikul: *Hansof*; arvatavasti August Hansov]
Johanson (Leningradist)
Kamma (Salme kooliõpetaja)
Kardakow (polkovnik, karistussalkade juhataja)
Kazanski (kapten, komandör talupoegade väes)
Kesselman, Voldemar (Moskvast)
Kostin
Krajevski (ringkonnaülem)
Kullerkupp, O[skar] (parteitegelane Leningradist)
Lawktadse (Gruusia volinik, polkovnik)
Lopatin (polkovnik)
Mgeladze (Sotši ringkonna komissar)

Morozov (kindral, Kubani kasakate juhte)
Muravjov (kindral)
Nigol, August (pastor)
Palei (partisanide salga juht)
Ponamar, Jüri (Salme küla asutajaid)
Ponomarenko
Priiman, Jakob (Eestis Kuusalu khk Arupere külas)
Rezold
Rosaljan Sasalski (ringkonnaülem Sotšis)
Roštšenko (partisanide salga juht)
Rässa (orelimeister)
Salijan (Šilovskis)
Sarkissov (punaste komandant)
Schultz, Adrian (pastor) [sünd. 20.06.1846; ordineeritud 25.02.1873]
Skobelev (ülemleitnant, komandör talupoegade väes)
Sommer, Samuel
Stenbock (Kolga krahv)
Svanidze (Gagra ringkonnaülem)
Šifner-Markevitš (Kubani korpuse komandör)
Škuro (Vene valgete juhte)
Tersalia (Gruusia vägede ohvitser)
Timmerman, M. (Salmest)
Tserniis (partisan)
Türkman-jan (Šurinovis)
Ulagajev (kindral)
Ušakov (kindral)
Utšadze (kapten, talupoegade väe komandör)
Voronovitš (polkovnik, talupoegade väe peajuhataja)
Võkrõstjuk, S. (Sulevi komandant)
Werpitski (Adleri täitevkomitee liige)
Wirkhaus, David Otto